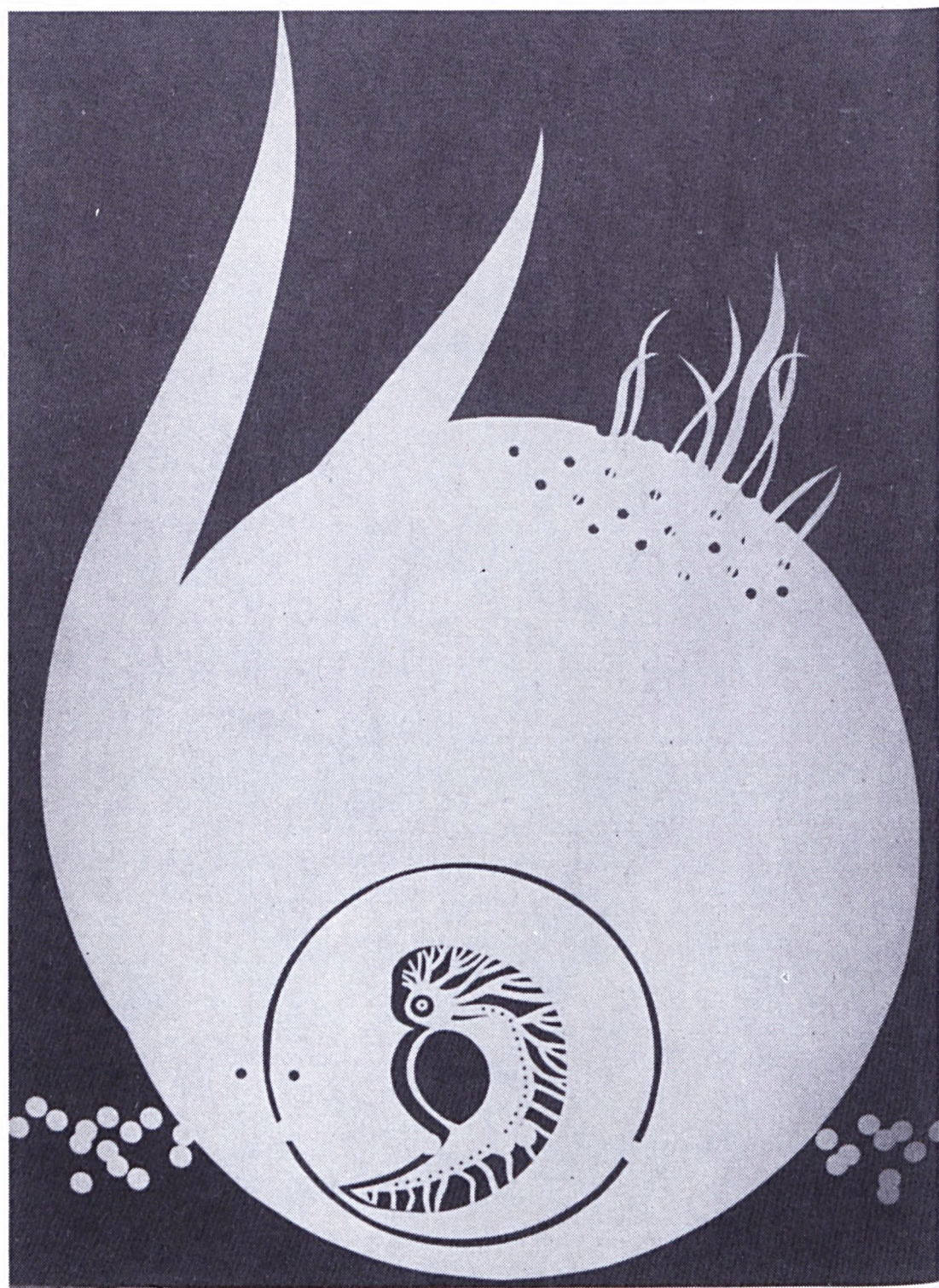

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1990 | 5:XXIV.

Tartalom

3. Tarbay Ede versei

6. Handó Péter szövegei

8. Ardamica Ferenc Erzsébet éjszakája (novella)

VALÓSÁGUNK

14. Fodor Péter A művelődésről és a kitelepülésekről (tanulmány)

24. Csapody Tamás Szent és profán (tanulmány)

MŰHELY

22. Seres Péter Madách „Szép új világ”-a (esszé)

47. Nagy Ervinné Görgey álma (tanulmány)

56. Nyéki Lajos Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről (tanulmány)

HAGYOMÁNY

59. Marschalkó Zsolt Mátrai képek I. (tanulmány)

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

72. Fogarassy László Hodza Milán és a Károlyi-kormány (tanulmány)

SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM

89. Németi Gábor Egy tizenéves Hortobágyra kitelepített emlékei.

(Tóth Gyuláné visszaemlékezése) I.

A Nógrád Megyei Tanács VB
művelődési osztályának lapja.

FŐSZERKESZTŐ:

Pál József

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES:

Zsibói Béla

MŰSZAKI SZERKESZTŐ:

Nagy Kovács József

FELELŐS KIADÓ:

Dr. Németh János igazgató.

Szerkesztőség: 3100 Salgótarján,
Tanácsköztársaság tér 13.

Telefon: 14 367/36.

Levélcím: 3101 Salgótarján, 1. Pf.:
270.

Kiadja: A Nógrád Megyei Köz-
művelődési Központ.

Készült: a Nógrád Megyei Nyomda-
ipari Vállalat salgótarjáni telepén.

S. 4. (A/8) ív terjedelemben.

F. v.: *Kelemen Gábor* igazgató.

90.56580 N. S.

*

Szerkesztőségi fogadóórák:

Minden szerdán 11-15 óráig és
minden csütörtökön 11-16.30 h-ig.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ardamica Ferenc író (Losonc),
Csapodi Tamás szociológus (Buda-
pest), *Fodor Péter* történész (Buda-
pest), *Fogarassy László* történész
(Pozsony), *Handó Péter* költő (Sal-
gótarján), *Marschalkó Zsolt* zenei
könyvtáros (Pásztó), *Nagy Ervinné*
tanár (Balassagyarmat), *Németi Gá-
bor* tanár (Hatvan), *Nyéki Lajos*
egyetemi tanár (Franciaország),
Sercs Péter műfordító, kritikus (Bu-
dapest), *Tarbay Ede* író, költő (Bu-
dapest).

*

E számunk illusztrációs anyagát a
Nógrád Megyei Múzeumok Igazga-
tósága nemzetközi 1990. Intersym-
pozion képzőművészeti alkotótá-
borának és a József Attila Művelő-
dési Központ rendezte XX. Salgó-
tarjáni Szabadtéri kiállításának
anyagából válogattuk. A borítokon
Vladimir U. Filipenco (Szovjet-
unió) Ronald von Pichhartz (Hol-
landia) és Csemniczky Zoltán alko-
tásai láthatók. A belső illusztráció-
kat Lipovics János, Bobály Attila,
Szabó Beáta műveiből válogattuk.
Handó Péter írásához a grafika Di-
véki Péter munkája. (Fotó: Buda-
László, P. Tóth László.)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalban, a posta
hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V.,
József Nádor tér 1. — 1900 — közvetlenül, vagy postautalványon valamint átutalással a HELIR
2155—90 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 25 Ft, előfizetési díj fél évre 75
Ft, egy évre 150 Ft. Megjelenik kéthavonta. Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg
és nem küldünk vissza. ISSN: 0555-8867. Index: 25-925.

Requiem egy csavargóért

I.

Az emberélet útja kezdetén
már nagy sötétlő erdő vett körül,
az igazi utat mégis meglelém,
bár latrok lestek rám a fák mögül,
kerültem őket, s mezsgyék kátyúját,
az ösztönöm vezérelt legbelül;
nem csábítottak pitykézett ruhák,
sem ingyen bortól részeg hatalom,
mikor az ember kutyánál kutyább,
és torrá lesz a lagzis vigalom;
más asszonyához nem akartam bújni
bokor mögött, kazlakban, ágyakon,
s mert semmi rosszat nem tudtam tanulni
hát irgalmatlan hagytak önmagamra,
akiknek mások bűneik tanúi;
amikor szóltam, vágtak a szavamba,
mert nem hazudtam, mondtam, mit gondoltam,
s tudták, a vérem irigység se hajtja,
ha megaláznak, elviselem szótlan;
sosem gyaláztam Istent, sem a házát,
és Bibliáját őriztem, lapokban,
de ünnepnapján szószéki sivárság
helyett az írott szavakra figyeltem,
és megcsókoltam szent, útszéli lábát,
hogy őrizzen meg rongyban, kegyelemben,
ahogy én őrzöm apámat, anyámat,
s hogy hangyával se lehessen kegyetlen,
életnek adjak mindent, nem halálnak;
s bocsássa meg, ha magam ellen véték,
amikor bennem új kísértés támad,
a visszatérő, védhetetlen vétket,
mi jónak kurta, mégis megkívánom,
mert emberségem mindig beletéved,
ha elevenné válik a nadrágom.

III.

Sajnálak téged, koldus-testvér,
te megalázkodsz az előtt,
aki a templom-padba sem fér,
miért is nincsen több erőd?

Valamit mindig lehet tenni:
favágás, kerti munka, bér
akadhat értük valamennyi,
ha más nem, szalonna, kenyér.

Talán kopott ruhát is adnak,
és ennél több mi kellene,
hiába görnyedsz, jó szavaknak
a zsíros szájon nincs helye.

A magunkfajta ebben gazdag
mégis, de szűken mérjük ezt,
ha nem alázkodsz, befogadlak,
leszünk, mint szőlő, egy gerezd.

IV.

Árok szélén
három rigó,
egyik pandúr,
másik rabló.

A harmadik
örök vándor,
botja göcsös
szalmaszálból.

Ki vagyok én,
melyik rigó,
nem a pandúr,
nem a rabló.

Ezt a kettőt
minden éjjel
meleg várja,
ágon fészkel.

Nekem semmi,
csupán jászol,
bokrok alja,
mindig máshol.

Ez már így lesz
amíg élek,
vagyok sírig
szabad lélek.

Árok szélén
három rigó,
egyik pandúr,
másik rabló.

A harmadik
örök vándor,
bár semmije,
nem sipákol.

VII.

Szomszédom a bolondos Pimpi,
bodzabokor jószagú háza,
ha megszomjazom, hozzá megyek

forró kövön rotyog teája. inni,

Amíg megisszuk, elmeséli,
mennyit cicázott, hány leánnyal,
s most, amióta már nem férfi,
hogyan riasztja őket csupasz ággal.

Tőlem balra az öreg Maksi,
lakása tölgyfa odva,
esőben, ha kezdek rohadni,
bebújok nála egy sarokba.

Arról beszél, és mindig arról,
milyen volt, amíg élt a párja,
s az elmotyogott, tört szavaktól
felizzik, lángol tölgy-tanyája.

Harmadik rozzant híd alatt
talált örökös otthonára,
néha a patak megdagad,
s ilyenkor szűkké lesz a háza.

Szava, akár a tchén tőgye, vaskos,
de mint a friss tej, úgy csöppen a méze,
ha kell, papunknak ő harangoz,
s feloldozást kap rossz nyelvére.

A negyediknek Kupát mondanám,
erdészek vágott fái közt lakik,
örökké kék folt hátán, oldalán,
viseli bőrén öklök nyomait.

Kocsmában bor, sör maradékát
hörpinti, csupán kortyok, de berúg,
ettől a kertek összefolyt bokréta,
és szépnek látja máris a lebújt.

Ötödik szomszéd, most a legutolsó,
hatalmas testű, busa-nagy fejű,
úgy is nevezzük: Hétmérőföldes Tuskó,
nem vakarózik, bár lepi a nyű.

Paprikásról, sült májról álmodik,
ha rajta múlna, ő megállás nélkül,
szilveszteréjtől szentkarácsonyig
ezt mondogatná, míg más beleszédül.

Mi lesz velem, ha odébb állok innen,
elvesztem őket, nagy családomat,
letörök, mint a bili füle; Isten,
segítsél rajtuk, mindet befogadd.

Részletek a „Mózes Áron árokszéli versei” ciklusból.

Közelítés

Hetekkel ezelőtt apróra szeleteltek, miután ropogósra aszalódtam a nap hevén.

Sokszor megvizsgáltak korábban: hasamról hátamra vagy hátamról hasamra forgattak. Ha borongósra váltott az idő, fóliával takartak éjszakára – egyébként nézhettem a csillagokat.

Többnyire ugyanaz a férfi jött. Megtapogatózott, motyogott pár szót, távozott. Végül ölbekapott, szobájába vitt, hogy megmutasson a késnek.

Módszeresen vagdalt: először csikokra osztott, majd kunkorodó szakaszokra. Örült nekem. Orrlikának kedveskedett illattal.

Mikor a kést pihenni küldte, megjött asszonya és ráripakodott, hogy muszáj ezt csinálni(?), szagom áthatja a bútorokat, több napi szellőztetéssel sem lehet kikergetni. Morgott és rendezkedett férje körül, de egy marékka a szekrény fenekébe dugott belőlem a molyok ellen. Aztán besöpört egy szelencébe.

Az idő azóta lassan telik. Néha fedelet nyitnak fölöttem, hogy pár darabkám kicsippentsék. Beosztanak.

Még sokáig húzhatom.

1990.

Képek egy feledhető jelenből

Madam, megint rosszul aludtam. Kint feledte érettségtől felpuhult húsát az ablakban, s nézhettem napestig mint mosolyog le az utca forgatagára.

Szép ez a szemérem nélküli hajnal, két ébredő emberi test megkenve a vágy illatos olajával. A fogkefék szőre is összesímul a pohárban, és a légtért betölti a bimbók kifeslése az érett lét felé.

Ma is úgy kezdem utam, mint négymilliárd éve. Vándorlok, valamit – valakit keresve egy előre – és vissza-se látott pályán, ahogyan épp' kivakaródzom a fekhely és az álom verejtékes kupacából, mindig ballagva vagy folyton rohanva, ösztönösen.

Égszínkékül az ég, a tarló bronzos melegsége kisárgul, egy hernyófelhő átarszol fölöttem (árnyékát rajtam feledí). Az út veszett és üres, mint a gyomrom. Szédelgek.

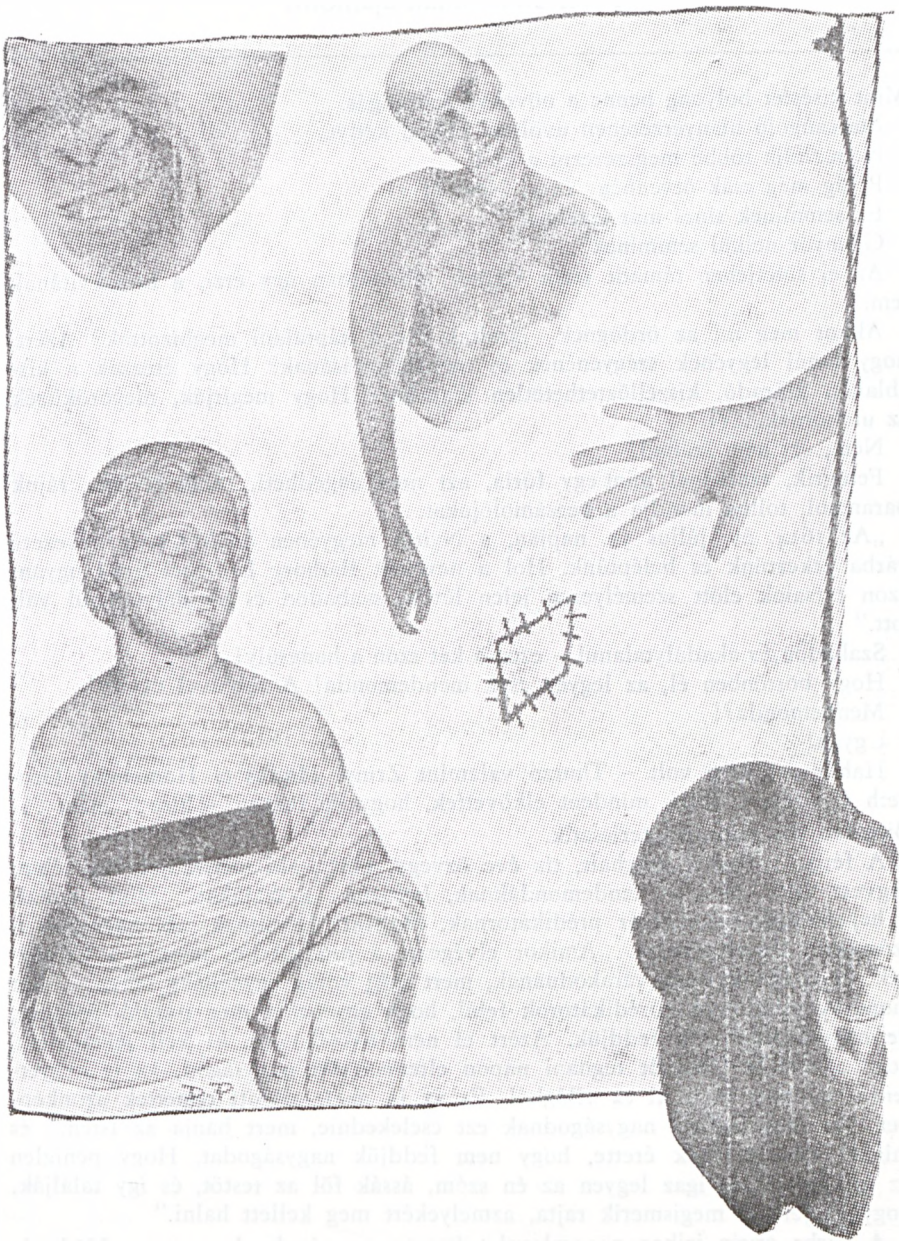
Fölfalnék egy szerelmet, ahogyan fölfaltam már sokat. Megtisztulnék egy nő forró ajkai között – kivetközve embermagamból – csak a gyönyörben a gyönyörnek élve. És szenvedve és szenvedtetve az elfogyástól – elfogyasztani a másikat, mielőtt az istentelen kezek megfojtanak. A remény is kibújik bábruhájából, és pillangópillanata is oda lesz.

Vágtatok. Hajsza folyik. Bor és vér. Átitatott ingek lógnak-csapódnak szemem elé. Szellemi maszturbációm Onan-i gyógy mód? Itt a hó piros betűs napja, de semmi sem gátol. Aminek napja van, hagyjon el. Nem keresem a hit vattáját a komódban – rég eladtam.

Szeressék? Ismét vérbajt és áldozatot?

Madam, ma ne tegye ki kebleit a sugaraknak símogatni! Maradjon ágy-nak csve, mint kit gyermekláz gyötör! A nemiség csikkjei szőnyegbe taposódtak, a basszuskulcsokat kunkorivá ízélte a cűg, vágyaim Grönland felé menetelnek.

1990.

Erzsébet éjszakája

(Péter Katalinnak ajánlom)

Mint kísértet boljong benne a növekvő szorongás.

Marcangoló hiányérzetében üvölni támad kedve.

Nem tudja többé megszerezni a kéjt!

Pedig még csak ötvennégy éves. Nem öreg!

Es semminek sincs már értelme!

Gyönyör nélkül semminek...

Az éj sötétjében támadt ritka világos pillanatban úgy érzi, a birtokvitának sem.

Akkor meg mi az ördögnek járultak ide a káptalani megbízottak? Azért, hogy tanúi legyenek szégyenének és megaláztatásának? Hogy érezzék a kisablakon kiáradó, kiszellőztethetetlen szagokat? Hogy megírják, megörökítsék az utókornak...?!

Nem, ezt nem szabad!

Felugrik, szaladgál mint egy fúria, azt nem engedheti, rájuk rivall, rájuk parancsol, tollba mondja a beszámolójukat...

„Az 1614. év, július 31. napján, a Nyitra megyében épült Csejte nevezetű várba érkezünk és beléptünk. Hol a nevezett Báthory Erzsébet úrnő ugyanazon társaink előtt személyesen jelen lévén, szabadon és akadálytalanul vallott.”

Szabadon és akadálytalanul – ezen a két szón a hangsúly!

Hogy börtönben él, az legyen csak mendemonda! A többivel együtt!

Mendemonda?!

Ugyan!

Ilabár per nem volt – Thurzó valamint Zrínyi Miklós és Homonnay Drugeth György, a vejci, mindent elkövettek, hogy ne legyen – híre ment... Biztosan szorgalmasan terjesztik.

A férje... Ferenc meghalt, tíz éve özvegy, nincs, aki megvédje! Ha élne, rögvést útját állná a mendemondáknak, befogná a szájukat. Mint annak a hepciáskodó, szószátyár prédikátornak, Magyar Istvánnak, aki Sárovarott a szószekekről figyelmeztette. „Amikor elvégezte a prédikációt, mondá a községnék, hogy egy keveset várokoónának, mert még volna egynehány szava... Azt mondják mifelölünk, prédikátorok felől, hogy egyebet meg tudunk feddeni, de nagyságotat nem feddjük. Azért el nem titkolhatom, ki kell jelentenem, hogy aznőmely leányzót tegnapi napon eltemettetott nagyságotat, az is kegyetlenséged miatt múlt ki ez világból. És az is, azkit azelőtt temettek azonképpen. És nem kellene nagyságotatnak ezt cselekednie, mert bánja az Isten, és minket szidalmaznak érette, hogy nem feddjük nagyságotat. Hogy peniglen ez így legyen, és igaz legyen az én szám, ássák föl az testöt, és így találják, hogy az jeleket megismerik rajta, azmelyekért meg kellett halni.”

A várba érvén iziben panaszlevelet íratott az urának. Az ura... Nádasdy kihozná innen! Mert férjnek a baldachinos ágyában ugyan mit sem ért – az anyja, Kanizsay Orsolja túlságosan bibliásnak nevelte –, inkább állandóan tá-

vollevő, a családi tűzhelyre fittyet hányó politikus és hadvezér volt, de volt! És megvédte! Nádasdy Ferenc tudott a szenvedélyéről. Nem, ő nem vett részt játékaiban, nem kért belőlük – pediglen az lett volna az igazi, ha ... Megfedtte értük de elnézte. Mi mást tehetett volna, ha örömet képtelen volt okozni?!

– Hallassz, Nádasdy Ferenc? Testben és lélekben akkora nagy, hatalmas ember?! Miért...?

Nádasdy helyett kellett Trombitás Vitus és Vasfejű Istók – szolgai állapotú szeretők, szabadon játszott velük, kopogás, bejelentés nélkül járnattak ki, s be a lakosztályába, de mindig neki kellett kezdeményeznie, csak azután töltöttek rajta kedvüket – nagy sietve, szinte felve – vele nem toródve.

Istenem, próbalkozott... Kénytelen volt! Nem egy szolgálónő eladta, mekkora élvezetet képes neki okozni a férfiember... No hiszen!

Sem az urával, sem más férfinepséggel soha nem volt szerencséje! Csoda hát, hogy elfordult tőlük? Hogy másfelé fordult?

Az egészen fiatalka lányokat, amiért egykor majd képesek lesznek élvezkedni a férfiakkal, irigyen gyűlölte, de már az öltözködés is izgalomba hozta. A vér látványa meg – erre elég korán rájött – idővel ugyan és nagy sokára, de a magasba lódította.

Isten a megmondhatója, mi mindent megpróbált, hogy eljusson a csúcsig! Ő, a várúrno ennyivel kevesebb volt más nőknél!

Valamint ennyivel több!

Hol szégyelte, hol büszke volt rá.

Es meg merete tenni!

Igaz, attól is függött, ki előtt... A gyermekei előtt titkolta...

Mégis, ha élne Nádasdy Ferenc, a férje, a rettegett Fekete Bég, ha a török ellen vívott csatározásokban szerzett súlyos sebek nem viszik a másvilágra, meg nem történik gyalázata. Erre esküszik!

Akkor Thurzó György nádor uram, az ország palatinusa, király után az első bíró, nem merészelt volna emígy cselekedni!

Erzsébet vicсорít, ökrendezi ellenségeire az „imádságot”, a myjavai cselédasszonytól tanult ráolvasást...

– „Isten segíts! Isten segíts, te felhőcske! Isten segíts, te felhőcske! Adj Isten egészséget Báthory Erzsébetnek! Küld, küldj te felhőcske kilencvenkilenc macskát, azt parancsolom én neked, ki a macskák főura vagy, hogy parancsolj azoknak és őket egybegyűjtsd, bárhol legyenek is, akár a hegyen túl, akár a vízeken túl, a tengereken túl, hogy jöjjön ezen kilencvenkilenc macska és, hogy menjenek szerte és Mátyás király szívét harapják, valamint Cziráky Mózes szívét is, és a nádor szívét, úgyszintén a vörös Megyeri szívét rongálják szét, nehogy Báthory Erzsébetnek bántalma legyen! Szent háromság végezd el!”

Felhangzik eszelős kacagása, majd hirtelen, mintha elvágnák, abbamarad. Késő!

Második Mátyás király él és virul, Cziráky Mózes – nádori ítélőmester – úgyszintén, Thurzó Györgyről, az ellene hivatalos eljárást kezdeményezőről már nem is beszélve. Megyeri Imre, aki kiskorú fia – Nádasdy Pál – birtokainak gondnoka, az egész ügy mozgatója pedig busás hasznót vág zsebre.

Ő meg itt rohad elevenen!

Tehtetlen dühében beleharap az imádkozáshoz használt perec alakú tárgybá, majd messzire hajítja.

Sem az elhajított tárgy, sem az elmondott ráolvasás nem segített, nem ér egy fatokát! A myjavai majorosné úgy látszik csak akkor cselekedett okosan, amikor az élelmiszerral lányokat küldözött a kastélyba. Kevés tért belőlük vissza!

Mesoda botorság, Atya-Fiú-Szenticlékhez fohászkodnia! Inkább az Ördöghoz kellene, mit akar ő Istentől, sonaseim voltak jóba, gyerekkorától csak turté, elviselte. De semmi több! Már az anyja, Bathory Anna Istent is unta. Azután, meg jóval az eskuvo előtt Kanizsay Orsolyához, jovendobeli anyosához adtak nevelésbe, aki ott folytatta, ahol az anyja abbahagyta, Ot viszont az istentiszteletek alatt is parázna gondolatok foglalkoztatták – kiszorítván elmejéből a Mindenhatót.

Mert fel-feltörő paraznaságvágyát leánykorától elnyomták és később is, már mint Nádasdyne – de hat mikor volt Nádasdy otthon? – különös hajlamának épített váraiban, a tüzes házon belül, rejtett kamarákat, templomokat. Hajtotta a vere! Kellettek a mezítelen leánytestek, a vér látványa, az eget hússzag! Oh, be kellett, mit lehet ezen nem érteni?!

Ezené mas valaki ugyanazt, amit ő, való igaz, hogy nem háborodna föl!

Bár lett volna inkább világ paráznaja, azért csak megvetés járna, nem elfogadás, bezárás. . .

Elcinte azt hitte, el fogja viselni a börtönt. Egy darabig mindenesetre kibírja!

Tettenérték? Idehozták Csejtére, a felső várba? Majd lesz per, beidézük. Matyastól kegyelmet kér – és kap! – ez kijár neki, az ő társadalmi helyzetében. Nem ítélné pallos általi halálra, ezt nem teheti meg!

De Thurzó uram mindjárt bebörtönözte, s akit egyszer már bezártak, azt nem lehet megidézni – Nádasdy Pál –, a fia is levélben könyörgött a királynak, ne taszítsa a perrel örök gyalázatba a családot.

Egy ideig biztosan kibírta volna!

Homonnayék – a tettenérés után azonnal átengedte nekik a börtönben való eltartás fejében Keresztúrt – jól gondoskodtak róla, lúdfiakat, vadhúst, találtak neki, volt mit, van mit aprítani a tejbe.

Pisláskolt még a remény. . .

Csak lányok nem voltak már többé! Egyedül maradt a vágyával, a leküzdhetetlennel, a mindennél erősebbel!

Az utolsó fehércselédet még sikerült rábeszélnie, hogy öltözzön leányruhába, úgy hordja neki az ételt. Kap gyűrűt.

Szót fogadott, benyújtotta az ételt az ablakon, ő meg behúzta a karját, ráillesztette az ujjára a legvékonyabb gyűrűjét, de a világért el nem eresztette volna. . . Belcharapott a hagymaszagú kezébe, a leány sikoltozott, a fehér bőr kifordult, a vér kiserkent, szaga elnyomta a hagymáét. . . Agyára vörös köd telepedett, füle zúgott, a cseléd sikoltozásai a hátgerincét csiklandozták, fogait ismételtlen belevájta a fogva tartott kézbe. . . Nem kapta ingyen a gyűrűt az ételhordó! Azután kintről erős karok kiszabadították a zsákmányolt kezét, még mielőtt előidézhette volna a kéjt!

Hátat fordított az ablaknak, az ételnek, füle még mindig zúgott, néha-néha felcsilingelt benne a sikoltozás, a vörös köd mindenre ráült, rátelepedett, mindent elborított, agyát is, szeme tágranyílt, kiguvadt, fogsága elcsüllyedt, csak a fogai nyomán felhasadó bőrt látta, a kiforduló húst, a kicsurranó vért, sokáig sikerült a szeme előtt élve tartani a látványt, úgy nézett bele, mint a tükörbe, még önmagát is látta, napról napra gyérülő haját, magasoló

dó homlokát, lám már beretválni sem kell, teste remegett, foga megkoccant, azután megcsikordult, hátgerincén hangyaboly nyüzsgött, a rele hangya az agya felé indult, a másik fele az ágyéka felé. . .

Egyszerre értek célba.

Kiáltozása még visszhangzott a helyiségben, ágyéka még nedves volt, a vörös köd még el sem oszlott egészen, amikor az ablakon keresztül megnallotta:

– Ezután csak fertiszemely szolgáltatja fel az ételt!

Ez az ítetet kegyetlenebbül sújtott le rá minden nőhérpallosnál!

Az eset után emlékeire hagyatkozott.

Amikor a vagy croszakot tett rajta, kényszerhelyzetében egyenként megidézte őket. . . A naláda kínozott lányokat.

Nem volt könnyű!

Manyoztak megszokott kerítónői, kivégzett segítői. . .

Jo Ilona és Szentes Dorottyát megégettek, de előbb a nőhér egyenként lelépte az ujjait. Ficzko Jánost lefejezték, majd levézett holttestet Ilona és Dorottyá után najítottak a tüzbe. Csak Beniczky Katalin usza meg egyelőre elzarással.

A kerítónők szerepét átvette az emlékezőtehetség, a segítőket a képzelet. . .

Igy történhetett, hogy bármikor megülte Kata lanya – akinek kisgyermekkorában annyiszor megveszett a szaja – lakodalmát. Két leány banta, lett is belőle kellemetlenség. Mégis megérte az akkori felejthetetlen kéj. Meg a felidézett, a képzeletbeli is. . .

Három évig mást sem csinált a börtönében, csak gondolatban felakasztgatta a lányokat az ablak vasrostélyára, és tüzes bodorítót, és fodorszedőt sütött a szemérmükbe, vagy égő gyertyát.

Gyertyája, hála Homonnayéknak, mindig volt kéznél, mindig akadt.

Verte a lányok mellét, gyakdozta karjukat, gombostűt szurkalt a vállukba, harapta őket.

Vagy Modlnét kényszerítette, hogy vegye le menyecske ruháját, és öltönn lányruhát, s amikor az ellenkezett, hogy nem teheti – ő már bizony szült is, a kis Ferencet –, fazekat akasztott a nyakába, hasábfát hozatott az ölébe, s ráparancsolt: – „Szoptasd, kurva, a gyermeket, ne hadd sírnya!” . . . Kivétette Modlnével az emlőjét és kényszerítette a szoptatás ejátszására, miközben rá-rá vert a bécsi fiatalasszony hasábfára omló szép mellére. Mindkét szép vállából, szép ülepéből kivágott egy-egy húsdarabot, s megétette vele! Modlné többé nem ellenkezett, megtanulta, hogy Báthory Erzsébetnek nem lehet nemet mondani. Ette a saját véres húsát, a felét nyersen, a felét sütvé, sokáig bírta, persze nem a végtelenségig, meghalt. . .

Fekete Katát láncon halasztotta meg Keresztúrott. . .

Hiába hozatta a drága flastromokat, gyógyító kenőcsöket, végül mind meghaltak, s az eltakarításuk okozta a legtöbb gondot. Az asszonyszemélyek, ha titokban, sebbel lobbalt ásták a sírt a virágoskertben, vagy az árnyékszéknél, nem ástak le elég mélyen, a cudar kutyák meg kikaparták a testeket, és mindenki szeme láttára szertehurcolták. . .

Miért nem volt óvatosabb?

Hiszen lehetett volna!

Miért hagyta, hogy józan eszét felváltsa a szenvedély?

Vonultak előtte a lányok, három évnél is tovább vonultak, több százan, nem számolta őket, sohasem számolta.

Válogathatott!

Erőltette képzelőerejét, úgy segítették a jóhoz.

De belerokkant a nehéz, fárasztó, minden idegszálát, porcikáját igénybe vevő, kimerítő játékba.

Mert a leányarcok és leánytestek kezdtek fokozatosan elhalványulni, a vér felvette a víz színét. Így nem csoda, hogy a gyönyör elmaradózott.

Azután – fogságának negyedik évében – eljött az a bizonyos nap!

A sittkei lányokat kívánta meg ismét, őket különösen kedvelte... Már elfogyasztotta a vacsoráját, fácánlevest fürtojással, nyúlpecsenyét áfonyával, háttal ült a kisablaknak, bámult a gyertyafénybe, várta, hogy eljönnek, hogy megjelennek, de csak a nevük érkezett meg, jött be a helyiségbe...

Felélte tartalékait!

Kétségbeesve ugrott fel, heves mozdulattal eloltotta a gyertyát, egyedül maradt a sötétben. Emlékei cserbenhagyták. Felordított.

S attól a naptól, az estétől kezdve, amióta hiába próbálta megidézni kéjes emlékeit, tehetetlen dühe ismételten ordításba tört ki.

Jobb perceiben várakat, vagyonokat kínált a szolgáknak, ha falat bontanak, ha kiszabadítják innen – ahol ugyanazon az ablakoskán kapja a mosdóvizet és az ételt, amelyiken porcelán éjjeliedényben kinyújtja ürülékeit – de csak megmosolyogták. A legtöbb, amit elért az volt, hogy egy-egy ékszerért – melyet előre kellett odaadnia – némelyik legény cserébe és óvatosságból jó messzire állva a kisablaktól, néhány pillanatra leengedte a nadrágját.

– Jer közelebb! – csalogatja a legényt, de az egyre távolodik.

Trombitás Vitusnak, Vasfejű Istóknak is csak a neve jön közelebb, sem arcuk, sem testük nincs többé.

Nádasdy Ferencnek sincs már arca, csak testsúlya. Az 1575-ik esztendő májusának nyolcadikján, Varanón tartott lakodalmuk után sem érzett mást a nászéjszakáján, mindössze a test súlyát, tizenöt éves volt, s csak a test súlyát érezte...

Felkiált, hiszen csak tizenöt éves, agyon fogja nyomni, rettenetes ez a ránehezedő nyomás, az egészben az a legjobb, amikor lefordul róla, s ő meglátja a véres foltot a lepedőn.

Erzsébet felragadja a gyertyát, keresi a lepedőn a vérfoltot, de nyoma sincs már ilyesminek...

Emlékeit felélte, felemésztette, nincs körülötte más, mint hullabűz...

Fel s alá rohangál, hogy ne érezze, s akkor valakibe belcütözik, a leszei prédikátor az, aki Ponikenus után másodiknak intette meg a gyanús temetések miatt.

– Meglátja kend! – ordít rá. – Majd a tanácsadóm... „ketten is vannak... Szabad nekem akár Csejtén, akár Leszetén temettetni, hiszen mindkét hely a saját birtokom!

... Nem félek az elfogatástól ... Micsoda? Egy nemes embert sem fognak meg citáció nélkül!”

– Nem félek! – rohangál fel s alá a helyiségben, tépi ruháját.

– Nem félek!

– „Isten segíts, te felhőcske...”

– Félek! – rogy térdre. – Félek! Nem fogom kibírni! Kéj nélkül nem! Eszemet veszítem bizony!

A csejtei várúrnő feltápáskodna, de valami akadály van, előtte magasodik a csizmadia lánya, Ilona, nincs arca, nincs teste, mégis torony, csupa gyűlölet, amikor megszólal:

– „Bestye, híres kurva, te Báthory Erzsébet, te pokolra mégy, de én tudom, hová megyek!” – vágja a szemébe.

– „Miért szidogatsz, kurva?”

– „Azért, ha immár ennyire elkínzottál, öless meg!” – Ilon Füzérbe megy meghalni.

Erzsébet egyedül marad, unatkozik, hirtelen elhatározza, hogy a pöstyéni fürdőbe utazik, kíséretre van szüksége. . .

– Nocsak, Dorkó, gondoskodj róla!

– Egyik sem tud veled menni, úrnőm. . .

– Ugyan miért, Dorkó?

– „Elájultanak a nagy erőtlenség miatt. . .”

Erzsébet összecsapja a kezét, igencsak haragszik Dorkó asszonyra, a kocsi mégis elindul, zakatolnak agyában a kerekek, csak kis szünidőkre hallgatnak el, ilyenkor lányokat temetnek, az útmenti árokba, néha egyesével, néha kettesével. . .

A kocsikerekek tovább zakatolnak, s amikor csikorgásuk eltávolodik, a bécsi Nádasdy-palota ablakaira közapor zúdul, a szerzetesek megunták a palotából kiszűrődő zajokat, így tiltakoznak az ellen, ami ott benn történik.

– Mit akartok, szerzetesek, hiszen ez nem a bécsi Nádasdy-palota, ez Csejte-felsővár, e z a v é g , itt már nem történik semmi!

Miután abbahagyja a pörlekedést a felbőszült szerzetesekkel, megcsavarja ujján legeslegutolsó gyűrűjét.

– Megmentőm! – eszelősen mondogatja reggelig többször, mint ahány lányt elveszejtett.

Amikor másnap a szolgálégény a reggelijét hozza, a szikrázó gyűrűt ott találja a kisablak párkányán. Nézegeti, majd elveszi, s a kisujjára húzza. Másikra nem megy rá. Azután ellép az ablaktól, tétován megoldja a nadrágszíját, s hagyja, hogy a nadrág magától lecsússzon. . .

– Ne. . . Ezt most ne! Nem azért adom. . . Hozz mérget! Erőset, gyorsan ölt. . . Van a faluban egy asszony . . . – és Erzsébet elsuttozja a nadrágjával bibelődő, megrémült szolgának az asszony nevét. – Megteszed?

– Pár napba beletelik – válaszol a szolga zavartan – amíg sikerül kijutnom érte . . .

– Jó! Addig elviselem . . . De nem tovább!

Két hétig kellett még tűnie Báthory Erzsébetnek.

Az 1614-ik év augusztus havának tizennegyedikéről tizenötödikére virradó éjszakáig.

(A novellában felhasznált, idézett részletek Péter Katalin „A csejteji várúrnő: Báthory Erzsébet” – című könyvéből valóak. Helikon Kiadó, 1983. – a szerző.)

FODOR PÉTER

A művelődésről és a kistelepülésekről

Az ország válságoktól szabdalt. Minden gondolkodó ember számára világos, hogy a gazdasági mélypontról történő elmozdulás csak közgazdasági döntésekkel nem képzelhető el. Szükség van az erkölcsi értékek „újrafelértékelésére”. Az állampolgárok kulturáltsága megméri a politikai közéletben, az egymáshoz való viszonyban. Növekvő jelentősége van annak, hogy milyen a társadalom emberi-közösségi arculata. Ma egyre nyilvánvalóbb, hogy a tudatformálás, a műveltség állapota, a demokrácia gyakorlása, hosszú távon meghatározza a társadalom fejlődési irányát. Halaszthatatlan és lényeges, hogy a társadalom műveltségi állapotáról teljes körű tartalmi minősítésű bemutatással rendelkezünk. Azaz, nemcsak statisztikai adatokat kell citálnunk, nemcsak ezekre kell hivatkoznunk, amikor valamiről szólni akarunk, hanem arról is, hogy az a kép, amely kialakult, milyen összetevők eredménye, s főleg arról, hogy mi van mögötte. A változás előbbi korszakában a fejlődést mennyiséggel mértük. Ez pedig, mint tudjuk, nagyon is félrevezető. Ilyen mérési módszer nem alkalmas arra, hogy a műveltség minőségi kérdéseire választ kapjunk. A számok mögött lévő folyamat pedig nemcsak gazdasági, politikai válságot jelez, hanem érzékelhető morális lazulásokról is tudósít.

Fontos kérdés, hogy a társadalom értékrendjében milyen helyet foglal el a kultúra, a művelődés, a műveltség, a szellemi tevékenység, a tudás. Két felmérést említek: 1973-ban a Közvélemény-kutató Intézet Nagy Márta vezetésével végzett egy felmérést, amelynek a kérdéseit leegyszerűsítve így lehet megfogalmazni: mi önnek a véleménye a műveltségről, mi a véleménye a műveltség állapotáról? Ha egy képzeletbeli listát állítanánk fel, akkor a műveltség *a középmezőny alatt helyezkedett el*. 1985–86-ban *Heleszta Sándor* vezetésével ugyanaz az intézet elvégzett egy új felmérést a műveltségről, a tudás társadalmi elismertetéséről. A képzeletbeli listán ekkor a társadalom *még lejjebb helyezte el ugyanezt*, mint tizenhárom évvel korábban. A leértékelődés egy alapvetően elhibázott társadalmi stratégiának a következménye: abból a hitből fakadt, hogy a kultúra automatikusan lesz része a szocializmus építésének. Több ilyen automatizmus volt. A kultúra nélkülözhetetlenségéről vallott tézisek csak deklarációkká váltak és meg kell állapítani, hogy nem váltak a társadalom működőképességének feltételévé.

Az érdekeltség kérdése külön is említést érdemel. 1968-ban egy újfajta gondolkodás indult el az országban, és ennek az újfajta gondolkodásnak, amit reformfolyamatnak nevezünk, mindössze négy éve volt arra, hogy

létezzen, és kizárólag a gazdaságban. Az 1972-ben bekövetkezett megtorpanás, amit kellően nem elemeztünk még, egyértelműen annak a folyamatnak a visszarendezését eredményezte, olyan lépéshátrányba hozva a társadalmat, amelynek meghaladása az elkövetkező évtized minimális programjának kellene lennie. Napjainkra a társadalom gondolkodásában előkelő helyre került a gazdasági érdekelttség. A kérdés az volt és ma is az, hogy a művelődési érdekelttség, hogyan épül be a társadalom gondolkodásába, milyen eszközök állnak rendelkezésre és azok, hogyan hasznosulnak. Ezek még mindig kérdések. A társadalmi különbségekben az esélyek egyre szélsőségesebb szóródására utalnak. A lakosság életkörülményeit, művelődési lehetőségeit alapvetően meghatározza a településfejlesztés voluntarista koncepciójának megvalósítása. A művelődési esélyegyenlőség problémáját azért hozom szóba, mert közben olyan döntések születtek, amelyek ismételten hátrányosan érintették a kistelepüléseket.

A településfejlesztési koncepció 70-es évekbeli kidolgozására utalok. A művelődés szempontjából is mérhető károkat okozott a körzetesítés, a munkahely-létesítés területi elosztása, a gazdálkodószervezetek koncentrációja, a helyi pénzügyi önállóság korlátozása, hogy csak néhányat említssek. Az ország fejlettségi szintjét egyértelműen a városok növekvő számával igazolta a politika. Nem hiszem, hogy ebben az az állampolgári részvétel – ami nélkül egyébként elképzelhetetlen a döntési mechanizmus – olyan aktív volt, mint amilyennek kellett volna lennie. Az esélyegyenlőség egyik deklarált kérdése volt, hogy a bérnek nem kell tartalmaznia a lakás, az oktatás, a kulturális szükséglet, az egészségügyi ellátás fedezetét, hiszen az állam társadalmi juttatásként biztosítja ezen alapellátáshoz való hozzájutást. Most olyan helyzetbe kerültünk állampolgárként és szakemberként, hogy a sokat emlegetett, *de fél-, vagy álpiaci viszonyok* rászabdultak a kulturális területre. A művelődés pedig éppen az esélyegyenlőség kérdésében szorul perifériára, ahonnan alig tudja megfogalmazni, különösen pedig érvényesíteni elképzeléseit. Következésképpen jelentős rétegek maradnak és újabbak kerülnek hátrányba. Biztos, hogy kulturális-művelődési reformra van szükség. De milyenre?

A kormány még 1986-ban a társadalmi tevékenységet termelői, illetve nem termelői szférára osztotta fel. Ez a felfogás a társadalomban való gondolkodásmódról való lemondás esélyét is jelentette, egyben feltételezte azt, hogy itt befektetés csak az, ami napi, sőt pillanatnyi, vélt gazdasági érdekeknek felel meg. Ami ezen kívül esik, az gyakorlatilag egyenlő az eltartott kategóriával. Vizsgáltuk-e azt, hogy a külföldi hitelekkel mennyit fordítottunk *szellemi tőkebefektetésre*, miközben a társadalomnak alapvető érdeke és joga az, hogy a köz- és felsőoktatás valós alapokat jelentsen, amely a gazdaság működőképességét, a társadalmi demokráciát, s mind-ezek emberi feltételeit teremtsen meg?

A kultúra és a gazdaság kapcsolatáról évtizedek óta viták, olykor álviták zajlanak. A mai helyzet bonyolultsága ugyanis megnyilvánul abban is, hogy a gazdasági szerkezetátalakítás igénye óhaj maradt, s nem követelte meg az általános műveltség és a szakműveltség valódi fejlesztését. A gazdaság stabilitásában, a kibontakozási programokban a tudati tényezők, deklaráltan is kiemelt szerepet kapnak. De a művelődés csak ott és akkor lehet gazdasági tényező, ha jelenléte ténylegesen biztosított a társadalmi gyakorlatban, hiszen a társadalom működése egyben a kultúra megteremtése is.

Minden szükségesnek és lehetségesnek ítélt társadalmi, gazdasági, politikai változás egyúttal kulturális változás is, így semmilyen fejlesztés nem képzelhető el kultúra nélkül.

Tanulságos az a vita, amely ciklusosan megismétlődik: *árú-e a kultúra?* A kérdésfelvetésre mindig akkor került eddig sor, amikor a gazdasági gondok miatt nem fordítható elegendő pénz a kultúrára. Nem a *támogatásra*, hanem magára a kultúrára. Ezzel párhuzamosan pedig késik a kulturális tevékenységnek bizonyos jogi, pénzügyi szabályozása. Új szempontként kap teret megítélésem szerint az a szemlélet és igény, ami elsősorban ma már nemcsak a közvetítői, hanem alkotói műhelyeket is érinti, amely kimondja, hogy a tevékenység támogatása fontos, és ezt helyezzük előtérbe. De hol valósuljon meg a tevékenység? Kell hozzá feltétel, és így nevezném átfogóan: közösségi létesítmény. Eszköztelenségre hivatkozva nem történik semmi, és ebből a nem túl kényelmes és vonzó pozícióból nem léphet ki az állam. Azaz egyszerre kell az intézményrendszert korszerűsíteni, megőriznie, ha kell valóban átalakítani, újragondolni. Tudomásul kell venni, hogy a kultúra pénzbe kerül és kerül. S az állam eszközeiből egyre nagyobb arányban kell erre fordítani.

Az állam részéről ez nem áldozat, nem is juttatás, hanem *kötelesség*. Bár nagyon sok kérdőjellel rendelkezünk az adózást, a települések pénzügyi kondícióit illetően, de a jövőben az állampolgári döntési mechanizmusok új helyzetet fognak teremteni. Az önkormányzat-törvénytervezet az államháztartási törvény nélkül csak politikai fordulatot eredményezhet. Természetesen a nagy kérdést én nem kerülöm meg, hogy a nemzeti jövedelem jelenlegi elosztási rendje mennyiben hátrányos a művelődésre, azaz végül is az állampolgárra. A költségvetési reformról oly kevés a hír, hogy érdemben nem lehet az elképzeléseket minősíteni. Úgy gondolom, a vita így az arányok módosítására, megváltoztatására irányulhat jelenleg. Az azonban sokat mond, hogy a kultúrára, oktatásra fordított arányok 1949 óta szinte változatlanok, vagy kedvezőtlenebbek. Ugyanakkor világos, hogy a lakosságnak magának is egyre többet kell költenie, sőt adott esetben áldoznia saját művelődésére. Ez tendenciájában érthetőbb, de kérdés, hogy az állampolgár a pénzéért mit akar, milyen kulturális szolgáltatásért hajlandó fizetni. Mindez olyan időszakban történik, amikor az élet jelentős mértékben drágul, egyre nagyobb tömegek kerülnek a létminimum közelébe és alá. Ezért nemcsak az a gond, hogy a színházjegy, a könyv ára emelkedik, és az adórendszertől időben is egyre távolodó bérreform, a közeljövőben várhatóan ugyancsak nem az egyéni kulturális ráfordításokat növeli.

A művelődési szükségletek kielégítése az utóbbi négy évtizedben a társadalmi kötelezettségek közé tartozott. Azaz azonos esélyeket kínált elvileg-jogilag az egyén számára, hogy hozzájuthat a kulturális értékekhez, szolgáltatásokhoz. Ez a „szociális gondolkodásra” épülő gyakorlat az ország gazdasági helyzete rosszabbodásának növekedésével, folyamatosan feléledésbe merül. A megélhetés gondjainak elsődlegessége, az árak emelkedése – ezen belül a kulturális termékeké is – éppen a művelődésre fordított jövedelemrészt szorítja vissza. E körülmények összegzése alapján megállapítható, hogy a könyvekre, újságokra, sportra, szabadidő-szerekre, színházba, moziba, koncertekre járás, a kulturális-technikai eszközökre fordított kiadások a társadalmi élethelyzettől függően differenciálódnak. Hoffmann Istvánné közgazdász 1986-os vizsgálódása alapján megállapítja,

hogy a társadalom kulturális kiadásai a teljes kiadások öt százalékát nem érik el.

A falusi lakosság kulturális ellátottsága összetett probléma. Egy falusi lakos kulturális igényeinek kielégítése a városnál többbe kerül. Ezért is és más szemléleti, praktikus és feltételhiány miatt, ugyanakkor kevesebbet áldoz rá a költségvetés, és ami a legbeszédesebb ő maga is kevesebbet igényel, vagy mer igényelni. Erről a helyzetről elmondhatjuk ellenkezik a társadalmi igazságosság alapelveivel és perspektivikus érdekeivel, a gazdasági feltételek körülményeivel.

A társadalmi mobilitás egyik feltétele az érdeklődő, új iránt fogékony munkaerő, amely nélkül a szerkezet- és termékváltás, az új technológia elfogadása, a piac igényeinek érzékeny nyomon követése lehetetlen. Társadalmi szempontokból, kultúra hiányában nem alakulhat ki harmonikus személyiség, veszélybe kerülhet közéletünk kibontakozó demokráciája. A megfelelő kulturális szint alatt gyakoribbak az antiszociális személyiségvonnások. Ez a veszély együtt növekszik a szabad idővel és az életszínvonal változásával. A tények feltárásakor számolnunk kell a mai magyar falu néhány fontosabb ismérvei közül az egyik legjellemzőbbel, az önellátás megszűnésével. A régi falu kulturálisan is önellátó volt. Hagyományai segítségével maga teremtette tárgyi környezetben élt, művészi véleményét maga alkotásaival elégítette ki. A kívülről érkező kulturális hatásokat gyakran adaptálta. A hagyománytisztelet számos példája viszont igazolja az ősi mesterségek, szokások őrzését, továbbélését. A mai falu meghatározó másik vonása az, hogy felbomlott a régi zárt faluközösség. Valaha nagyjából ugyanazok a családok több generáción keresztül alkották a falut, a „gyűtmentet” kinézték maguk közül, az elvándorlásnak más gazdasági, társadalmi vetülete volt. Az utóbbi évtizedekben a falvak lakossága fluktuált, a tanyai lakosság befelé törekedett, a falusiak (főleg a fiatalok) városba gravitáltak, az iparszerűvé váló mezőgazdaság és a foglalkoztatottságot segítő ipartelepülések ugrásszerűen megnövelték falun az értelmiségiek és a közép fokú szakképzettségük számarányát. Ugyanakkor a jövevények jó része ingázik, más részük korábbi kedvezőbb helyzetből nehezen szokik bele a falusi kulturális ellátottság szűkös keretei közé, igyekszik ezen a területen megtartani korábbi városi forrásait. A faluból városba ingázók kulturálódási igényét elsorvasztják az utazások, a kétlaki életmód által elfecskérealt többletenergia. (Az ő problémájuk egészen más, mint a valódi falusi lakosoké, csupán azért utalok rájuk, mert általában mindenünnen ki maradnak.)

Az egyenlőtlenségek megszüntetése. A korábban említettek következtében, ha egyenlően áldozunk minden lakos kulturális igényeire, úgy konzerválódik a falusi lakosság hátrányos helyzete. A gyakorlat ennek a fordítottja. Legröbbit egy budapesti lakos kap, ezt a szintet megközelítik a megyei székhelyek lakosai, a többi városoknak kevesebb jut, a falvak után csak a tanyák következnek. Ez a felismerés érdemi változtatást nem eredményezett az arányokon. A pénz természetesen szükséges, de nem elégséges feltétel. Eredmény csak úgy érhető el, ha megváltozik a falu kulturális életének infrastruktúrája és valódi működő helyi önállóság lesz, működő demokráciában.

Ismert, hogy a művelődési otthonok jó része elavult. Az épületek rossz állapotban, célszerűtlen felosztással ellenállnak a korszerűsítésnek. A köte-

lező nagyterem többnyire üresen tátong, a mozi legtöbbször másutt van, a könyvtár úgyszintén. Változást hozott az is, hogy a nyolcvanas években egyre több helyen egyes közösségek megtalálták a közösségi tereket.

Az anyagi keretek szűkösek, az emelkedő könyvtárak szükségessé tennék a könyvtárak fokozottabb fejlesztését, a változatlan beszerzési összegek azonban inkább visszafejlődést jelentenek. Nem sikerül a községi és az iskolai könyvtárak erőforrásainak önként kínálkozó egyesítése.

Súlyos a szakemberhiány. A pedagógustársadalom elnöiesedett és ingázik. (A családok érthetően nehezen aktivizálhatók, a magányos fiatal nők státusa falun még ellentmondásos, az ingázást csak – akár az orvos esetében – a szolgálati lakások oldhatnák meg, az önrőből épített lakás a pedagógus számára röghöz kötöttséget jelent a jelenlegi feudális iskolarendszerben.) A közművelődési szakemberek képzése folyik, annak színvonala változó. Falura azért nem mennek, mert a kulturális posztok többnyire betöltöttek, új státusokra nincs pénz, ha mégis sikerül helyet találniuk, hamar konfliktushelyzetbe kerülnek. Hatáskörük, függőségi viszonyuk, tágabb értelemben vett feladatuk nem világos. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a hasonló képzettségű fiatal papgeneráció éppen a hagyományok által meghatározott helyzete miatt, jóval zökkenőmentesebben tudta szerepét megtalálni a falu lakóival.

Jellemzősül néhány adat a kistelepülések gondjaira 1965-ben: 3259 településből nem volt önálló tanács 338 településen. 1980-ban már 1597 (!) faluból hiányzik. Míg a hatvanas évek közepén 48 falunak nem volt önálló iskolája, addig 15 év múltán a körzetesítés következményeként már 1597 helyen hiányzott az.

A népesség megoszlása településtípusonként (1000 főben):

Megnevezés	1960	1970	1980	1984
Budapest	1783	2001	2060	2071
Városok	2633	3109	3644	3934
Községek	5545	5212	5006	4651

Mint látjuk, a városlakók számának növekedése egyre dinamikusabb az utóbbi három évtizedben. A falun élők számaránya 1980–1984 között 3,3 százalékkal csökkent. 1989-ben a több, mint negyven új város fellépésével ez az arány tovább módosult a városlakók javára.

Nem feladatunk arra a politika-elméleti kérdésre kitérni, hogy a hagyományos osztályfogalom alapján tagolt társadalom ma is elfogadható kategória, de meg kívánom jegyezni, hogy a parasztság, mint társadalmi osztály, már a hatvanas évektől kezdve, erőteljes módosuláson ment át. Az arányok változásának jelzése részemről inkább csak arra szolgál, hogy az előzőekben jelzett módosítás-lassulást illusztrálja. Az aktív keresők osztály- és rétegtagozódása százalékban:

Megnevezés	1970	1980	1985
Munkásosztály	56,5	57,8	55,4
Szövetkezeti parasztság	17,6	12,0	13,4
Szellemi foglalkozásúak	22,6	27,5	26,8
Kisárutermelők	3,3	2,8	4,4

A két legfontosabb közművelődési alapintézmény a falvakban, a művelődési otthon jellegű közösségi intézmény és a könyvtár.

1980 és 1985 között 10 ezer lakosra vetítve legjobban ellátott volt művelődési otthonnal Vas, Zala, Nógrád megyék, míg a legkevésbé Békés, Szabolcs, Hajdú és Pest megye. 1980 és 1986 között könyvtárral 10 000 lakosra vetítve, legjobban ellátott Vas, Zala és Baranya megyék, legrosszabbul Pest, Békés, Hajdú megyék. Ugyanakkor a beiratkozott olvasók száma 1986-ban Zala, Szolnok és Veszprém megyékben a legtöbb, a legkevesebb Pest, Győr és Fejér megyékben.

Érdekes a ma sokat vitatott mozik helyzete. Az egyes megyék községeknek ellátottsága 10 000 lakosra vetítve:

	1980-ban	1986-ban
Veszprém	12,9	11,7
Vas	12,0	11,6
Zala	10,0	12,9
Baranya	8,2	10,2

	1980-ban		1986-ban
Veszprém	6840	Hajdú	6673
Nógrád	5980	Somogy	6187
Somogy	5733	Nógrád	5987
Hajdú	5622	Békés	5672

E néhány adat jelzésével arra hívom fel a figyelmet, hogy a községekben élő állampolgárok művelődési lehetőségeinek biztosításából az állam nem vonulhat ki.

A kistelepülések infrastrukturális helyzetéről, a helyi közösségi élet szintjeiről. 1988-ban az Országos Közművelődési Központ munkatársai felmérést végeztek. A 2000 lakos alatti 2400 megkeresett település közül mintegy fele (1201) válaszolt a kérdésekre, s így, ha nem is teljes értékű, de megközelítő kép vázolható helyzetükről. Bár a kistelepülés kategóriájának tudományos meghatározása eltérő, de a felmérés rávilágított néhány alapkérdésre.

E kérdések nyomán arra a következtetésre jutottak, hogy a művelődés hiányát elsősorban nem az intézmények (könyvtár, klub, mozi, iskola, művelődési ház), hanem a közösségek hiánya jelenti. Olyan települést, ahol semmilyen intézmény nem található, csak 19-et találtak. A kérdéseinkre válaszoló települések több mint 80 százalékában van valamilyen könyvtár, 70–80 százalékában valamilyen művelődési ház, 65 százalékában iskola, óvoda, 50 százalékában pedig mozi.

Ezzel szemben az 1000 fő alatti települések 50 százalékában, az 1000 fő feletti települések 25 százalékában nincs semmilyen művelődési közösség. (A közösség fogalmát itt szélesen értelmezve használták: a tűzoltó-egyesülettől, a nyugdíjasklubból, a KISZ-szervezeten keresztül az ifjúsági klubig, a hagyományörző csoportokig.)

Ez azt bizonyította, hogy az intézmény megléte önmagában nem teremt közösségi életet.

A könyvtári hálózat látszólagosan sok helyen működik, ha a letétként ott levő könyveket pár száz forintos „tiszteletdíjért” heti néhány órában van, aki kölcsönözze, ám az állomány megújítására képtelen városi könyvtárak

előbb-utóbb végképp magukra hagyják ezeket az intézménykezdeményezéseket.

A meglevő művelődési otthonok a települések zömében emberi tartózkodásra – jelenlegi állapotukban – nem alkalmasak. A kistelepülések intézményeit (beleértve iskolát, óvodát, művelődési házat, könyvtárat) nem csupán az épületállag elavultságával, alkalmatlanságával jellemezhetjük leginkább, hanem belső technikai felszereltségeikről sem beszélhetünk. A szék, a pad, a könyvvállomány éppúgy rongált, dülledező (tisztelet a meglevő, de arányaiban elenyésző kivételnek), mint ahogyan nincs magnó, tévé, lemezjátszó, diavetítő sem. Az adatokat értékelve, azt kell mondanunk, hogy ezek „fölfele” torzítanak. Először is azért, mert az épületek minőségére, használhatóságára vonatkozóan kevés az adat, másodsor pedig azért, mert a nem válaszoló közel 1200 település adatai hiányoznak, feltehetően azért, mert helyzetüket reménytelennek érzve, nem tartották fontosnak a választadást.

A kistelepülések problémáit növelte, hogy a települések összevonásait mind a mai napig nem ellentételezte az igényekhez szabott tömegközlekedés, s így a hátrányos helyzetbe került kistelepülések helyzetét a következőkben vázolnánk. – *Gyakorlatilag nem rendelkeznek fejlődési lehetőségekkel, miután már nincsenek olyan intézményei, amit fejleszteni lehetne.* – *A társközséggé minősített helyzetük pedig azt jelenti, hogy egy másik, erre kijelölt településen döntenek az ő problémáikról, s ezzel lényegében megfosztották azokat a falvakat érdekeik közvetlen védelmétől.* – *A helyi kisiskolák megszüntetése fölgyorsította az aktív népesség elvándorlásának folyamatát.* – *A fiatalok jelentős része nem lát maga előtt perspektívát a kistelepüléseken. A kisfalvak népessége előregszik és a deprivált társadalmi csoportok gyűjtőhelyévé válik, hiszen csak azok nem költöznek el, akiknek nincsen erre módjuk, s ez súlyos szociálpolitikai kérdéseket jelenít meg.* – *E falvak felében ugyanakkor sem pedagógus, sem orvos, sem lelkész, sem egyéb, értelmiségi nincsen, s a megmaradók is mind nehezebben tudják megtartani a helyi értelmiségieket.*

A '80-as évek magyar társadalmában azonban a fenti trendekkel ellentétes folyamatok is megindultak. A legnyilvánvalóbb jelenség a társadalomnak az a spontán reagálása volt, amely a további központosításokkal szembeni ellenállásban mutatkozott meg. Ez pedig a kistelepülések „megmaradt” és még létező életképességének bizonyítéka volt, ami a kultúra virtuális természetére is utal. Arra a jelenségre, hogy az intézményeitől való megfosztottságban is maradt olyan erő a falvakban amely képes helyzetének megváltoztatására, ha ehhez külső segítséget kap, és ezt a legutóbbi években végbemenő gazdasági és politikai folyamatok is felerősítették.

A politikai szerkezet változásai következtében lehetővé vált, hogy a társadalom spontán reagálásai konkrét formákat öltsenek és a magyar társadalom rendkívül bonyolult érdek- és értéktagsága különböző, az állampolgári öntevékenységre alapozó mozgalmakban, egyesületekben, majd pártokban fejeződjének ki.

Mindezek együttes hatása következtében a települések fejlődésének új irányai bontakoznak ki, ami nem azonos a településfejlesztésnek ama több évtizedes felfogásával, mely kívülről, a települések világától független, absztrakt premisszában gondolkodott.

Előtérbe kerültek a közösségi, községi autonómia kérdései és a települé-

sek közötti együttműködésben a vertikális kapcsolatrendszer mellett erősödött a horizontális együttműködés igénye és lehetősége.

Szakmai törekvések a kulturális infrastruktúra fejlesztésére és a kis falvak felzárkóztatására (kísérletek, kezdeményezések).

A társadalomtudományok érdeklődése a '80-as években a makroszerkezet problémáinak leírása és elemzése mellett a mikrostruktúra, s az egyének problémái felé fordult. Ez az irány a helyi társadalom vizsgálatát jelentette. E vizsgálatok azt bizonyították, hogy helyi társadalom alig létezik, illetőleg – ha van is – annak sajátosságai, a helyi társadalom sokszínűsége nem jelenik meg a helyi intézményekben, mivel ezek az intézmények „felülről” épültek ki, a működésükben a fölöttük álló szinteknek, s nem a helyi igényeknek kellett megfelelniük.

Ezek a kutatások azt is regisztrálták, hogy a helyi közösségek szétestek, és sok helyen csak formálisan működtek. Ennek okaira részben rávilágítanak azok a történeti-szociológiai sajátosságok, amiket az előzőekben fölvezoltam. Kulturális következményei közül kiemelendő az, hogy a mobilizáció következtében az egyéneknek és közösségeiknek nem volt sem módjuk, sem idejük arra, hogy alkalmazkodjanak a megváltozott körülményekhez. Továbbá az is hangsúlyozandó, hogy ezek a változások szétrombolták azokat a hagyományos közösségeket, amelyek az egyének számára védelmet, szociális hálót jelentettek volna, s így számosan gyökértelenné lettek, elvesztették identitásukat. Ezt a tényt az úgynevezett deviancia fő okaként rögzíthetjük. (Magyarország Európában élen jár az öngyilkossági, alkoholfogyasztási stb. statisztikákban – és ennek egyik fő oka a közösségihiány). Végül pedig az is kiemelendő, hogy – az erőteljes külső beavatkozások elszűrítették a lokalitást (a „hely szellemét”) elszakították a kistájhoz való kötődés érzelmi és racionális szálait.

Ezeket a problémákat nemcsak a kutatók érzékelték. A magyar értelmiség jobbik felének érdeklődése is a helyi társadalom (a települések) és azon belül is annak legkiszolgáltatottabb, leginkább támasz nélkül maradt csoportjára, a kis falvakra irányult.

A kistelepülések létét, fejlődését akadályozó tényezők számbavételére a debreceni és a szolnoki művelődési központ vállalkozott. Vizsgálódásuk alapján az összehasonlított „problémakatalógusok” a tervező-fejlesztő munka következő fázisában felhasználható elemeket tartalmaznak.

Társadalmi feltételek.

- a) *Munkahely, munkaalkalom hiánya, megélhetési gondok feltérképezése után a helyi munkaalkalmak teremtése (vagy a körzetközpontban), majd a regionális fejlesztés, a mezőgazdaság és kereskedelem többszektorúsága, valamint a vállalkozások meghonosodásának segítése lenne sürgető.*
- b) *A demokratikus közélet hiánya (monolitikus jellegű a közélet, 1–2 vezető személy a meghatározó, vagy még ők sincsenek) helyett a politikai pluralizmus, érdekvédelmi szervek kiépülése.*
- c) *Tekintve, hogy a közigazgatás elszakad a falutól, a helyben intézett ügyek köre szűk. A kommunális, egészségügyi, kulturális, kereskedelmi ellátás rossz, nagyon hiányos. A tudatos elsorvasztás eredményeként létrejött jelenlegi állapot megszüntetése. – Indokolt lenne a közlekedés fejlesztése az ellátott területek irányába, hírközlés, telefonhálózat kiépítése.*

A további megállapítások között szerepel az, hogy a közművelődés hely-

zete a fentiek függvényeként alakult ki és az is, hogy az objektív és szubjektív feltételek is esetlegesek (épület, felszereltség, pénz, közművelődési szakember). Rontja a helyzetet a kulturális intézmények szervezeti széttagoltsága, az anyagi és szellemi erőik szétforgácsolttsága (mozi, könyvtár, művelődési otthon). A megoldások tüzetesebb felsorolása között pedig a következők szerepelhetnek:

- Elsősorban a társadalmi feltételek javítása.
- Az intézmények szervezeti széttagoltságának megszüntetése, rugalmasabb szervezeti és működési mechanizmusok bevezetésével. Oldottabbá tenni a közigazgatási és pénzügyi irányítást.
- A megfelelő feltételekkel rendelkező nagyobb közművelődési intézmények szolgáltatóképességének, érdekelttségének, hatáskörének fejlesztése. (A kétlépcsős közigazgatási rendszer ez ellen hat!)
- Az intézmények tényleges társadalmasítása és az állami irányítás összhangjának megteremtése, az öntevékeny egyesületek stb. számára az alapvető működési feltételek megteremtése (például épületfenntartás).
- A tömegkommunikációs eszközök közművelődési, oktatási programjának céltudatos kimunkálása (tévében, rádióban), például távoktatás, vizsgára felkészítő programok stb.
- A kistelepülések felerősödött önállósulási törekvéseinek felkarolása, az ezzel párhuzamosan kibontakozó öntevékenységek, közösségi élet támogatása, segítése.
- A közösségek életét szervező emberek „képzése”, munkájuk segítése.

Az Országos Közművelődési Központ fejlesztési elképzelései között szerepel még a művelődési hagyományok újraélesztése, a helyi társadalom- és közösségfejlesztés, a faluházépítés.

Kérdés, hogyan lehet a kilencvenes évek első felében a lakossági infrastrukturális ellátás-fejlesztési programjába a kistelepülések hátrányait mérsékelni. Ma, amikor a tagadások korát éljük, élnünk kell az állítások lehetőségével is. Bár mindkettő esetében az egyetértés csak vitában alakulhat ki. De ne feledjük, amíg tart a vita – konszenzusra törekvés nélkül – továbbra is magukra maradnak a falvak. Kísért egy kulturális „hiányszindróma” felerősödése, amely tovább konzerválja a helyzetet. Politikai, gazdasági, végső soron a társadalmi igazságosság kérdése az, hogy az állampolgárok hogyan élik meg a városokban és falvakban az esélyegyenlőtlenség állapotát.

Fontos gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális érdeke fűződik az országnak, a nemzetnek ahhoz, hogy a települések megtartó ereje valós legyen, alkotó értékmentés történjen, amely párosul a hagyományápolással és -teremtéssel. A helyi társadalom érje el, hogy saját dolgairól, életfeltételeiről maga döntsön, saját eszközeivel ő rendelkezzen és a hiányzó forrásokhoz a központi költségvetés nyilvánosan, pályázatokkal nyomon követhető kiegészítést adjon. Ezek a települések önhibájukon kívül kerültek nehéz helyzetbe és saját erejükből nem tudtak kilábalni belőle!

A kulturális fejlődés szempontjából meghatározó, hogy sikerül-e aktívabbá, kezdeményezőbbé, nagyobb hatásúvá tenni a művelődéspolitikát. Olyan országos kulturális érdekérvényesítésre van szükség, amely biztosítja az eszközöket a széles körű konzultációval közösen elhatározott célokhoz, s nem elégszik meg a rendelkezésre álló fejlesztési források többé-kevésbé automatikus elosztásával, hanem erőit az országos szintű, nagy

fontosságú problémák megoldására összpontosítja, és segíti azokat a folyamatokat is, ahol helyi érdekű intézmény és állampolgári kezdeményezések, döntések ígérnek nagyobb hatékonyságot. Ez egyben egy lépésváltási lehetőséget kínál a művelődésirányítás számára. A társadalom finanszírozásában várhatóan nőni fog a helyi önállóság és ezzel együtt a központi és helyi forrásoknak, különböző alapoknak egyre inkább ösztönző, egyfajta katalizátor szerepe, hiszen a helyi anyagi és szellemi erőik segítségére hivatottak. Mindez természetesen nem a korábbi paternalista módon képzelhető el, hanem pályázatokkal, a nyilvánosság működő jelenlétével. Rövid időn belül valódi párbeszédet kell kezdeni a kultúra ügyében, a szakmai fórumokkal, a pénzügyi kormányzattal, alkalmakat teremtve az országgyűlési képviselőkkel történő közös párbeszédre is, amelynek tétje valóban a társadalmi haladás és a művelődés sorsa. A közművelődés esélye ebből következően sokkal nagyobb megítélesem szerint, mint, ahogy azt ma gyakorlati elemekből össze tudjuk rakni. Ma ugyanis sem elméletileg és rövid távon gyakorlatilag nincs más lehetőség, minthogy a különböző döntéshozók kultúrában gondolkodzanak, mert az erről való lemondás évtizedes hátrányokat fog konzerválni és újakat hoz létre. Ma már nyilvánvalóan nem az a kérdés, hogy fel tudunk-e zárkozni vagy lemaradunk, hanem az, hogy lemaradásunk milyen mértékű a fejlett világ mögött.

Szembe kell nézni azzal is, hogy sürgősen végig kell gondolni, újra kell fogalmazni a művelődési stratégiát. Mindehhez összehangolt gazdasági és művelődéstervezésre, együttgondolkodásra és közös cselekvésre van szükség, amivel élni kell. Hadd idézem Veres Pétert: „...a közösségek vezető dalmi reformot, a változtatásokat.

A helyi összeszerveződés – mindegy, hogy alulról, vagy középről indulják – jelentősége, az egymásra utaltság összetartó ereje. Ez az a lehetőség, amivel élni kell. Hadd idézem Veres Pétert: „...a közösségek vezető embereinek, akárhol és akármilyen közegben dolgoznak is, igazi alkotó-teremtő értelmiségiekké kell válniuk – nőniük.”

Az utóbbi két évtized településfejlesztési koncepcióinak változása lassan jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a kistelepülések népességmegtartó erejének növekedéséhez szükséges az infrastrukturális alapellátás feltételeit a művelődés alapellátás-normáival összekapcsolni. Ennek azonban elvi-gyakorlati kritériuma, hogy a helyi sajátosságok, a történelmi meghatározottságok nem maradhatnak döntésen kívüliek. Világossá kell tenni, hogy meg kell haladni azt a gyakorlatot, amely tárcákra és annak lehetőségeire és információira bízta eddig a fejlesztéseket. A döntés-előkészítés középpontjába a kistelepülés érdeke, az ott élő állampolgárok szándéka kerüljön, és az párosuljon az országos és regionális szervek érdemi együttműködésével, hogy segítsék, ösztönözzék és szolgálják a települések fejlődését, az ott élő állampolgárok életminőségének jobbítását, hogy a kistelepülések ne koloncok legyenek az ország nyakán.

Enyedi György *Falvaink sorsa* című könyvében írta már/még 1980-ban: „Lassan – eléggé lassan – kezdtünk kigyógyulni a frissen urbanizálódó országok szokásos gyermekbetegségéből, amely a városok mennyiségi növekedését a fejlődés mindenekelőtt való mércéjének, sőt céljának tekintti. Most már aggódunk falvaink sorsa miatt. Az aggodalom azonban nem sokat segít: elemezni, tervezni, dönteni kell.”

(Részlet a szerző A falu társadalmáról és művelődéséről című tanulmányból – 1989 november.)

Szent és profán

(Házasságkötés és értékrend a jelenkori magyar társadalomban)

I. ÜNNEP.

Az ünnep többet mutat az emberből, mint a hétköznap. Az ünnep a koncentrált mindennapiság, sűrített jelen. Műlékonyabb-ság és megismételhetetlenebb-ség. Rendelkezik különös egyszerűségéből eredően a megrendezés felvezetésére, a tudatosításra, a változás legitimizálására, az ünnepre. örök időnek. Hétköznapjaink mulandóak, ünnepeink örökéletűek.

Ünnepeink az élet csúcsai, amelyekre hétköznapi szürke meneteinkkel érkezünk.

Az élet a védett völgyekben, a termékeny folyók mentén, a lankás oldalon zajlik, a lélek azonban felfelé tekint, mint a gótikus székesegyház oszlopai és keresi a fennköltet, a más-másságot, a szabadulást, az ünnepet. Meg akarja kaparintani, kalitkába akarja zárni az időt. Szakaszolja, érzékelhetővé merevíti a pillanatot: ünnepelni akar.

Az embernek, hogy normális életet élhessen, szüksége van a feszültségek levezetésére, a tudatosításra, a változás legitimizálására, az ünnepre.

Az ünnepek a társadalom, a kultúra részei. Kultúra-közvetítők, -fenntartók, -áthagyományozók. Ünnepkultúrája alapján (is) megismerhető egy társadalom arról, hogy mit, mikor, hogyan ünnepel.

Az ünnepeiben megfogható az ember, a „nép géniusza”, a társadalom, a térség, a régió kultúrája: mikro- és makrovilágra egyaránt árulkodó jeleket visel-bordoz. Mindennapi életünk tömény, egyszeri, pregnáns lecsapódásai az ünnepeink. Valódi, mindent visszaadó tükör ez.

II. HÁZASSÁGKÖTÉS No. 1.

A tanácsi esküvőt már egy héttel ezelőtt megkötötték, minden ceremónia nélkül: két tanúval elmentek a házasságkötő terembe. Az anyakönyvvizető nem csodálkozott a négy személyes esküvőn.

A templomi esküvő szép, a házasságra lépők aktív közreműködésével zajlik. Fénye, ihlete, rendje – „transzcendens forгатókönyve” van. Az atmoszférában hitelesség van.

Gratuláció, ajándékok – irány a jó nevű hotelétterem. Az ifjú pár nyugati rendszámú, „feilobogózott” kocsiba száll. A disszidált báty (nagybácsi, a család barátja, szomszéd stb.) bocsátotta rendelkezésükre autóját – az ünnep fénye érdekében. Aperitif: konyak a városiaknak (férj családja), cseresznye a falusiaknak (leány háza népe). Esetleg fordítva. Előétel, utána négyféle húsétel, köretek, saláták – túlsorduló bőség, száz embernek. A levestészta, a csiga és a sütemény hazai gyártmány – előző este hozták fel kocsiival.

A „decibeles”, egybenyitott teremben nehéz kommunikálni. Hajnalra rekedt mindenki, pedig alig-alig énekeltek. Lakodalmi rock („3 + 2”) és cigányzene szól. Tánc, éjfélkor menyasszonytánc. „Eladó a menyasszony” – éli ki egye-

düli szerepét a vőfély. Erőltlenül csordogál a forint, túllihegett a hangulat. Ismét új teríték, kihozzák a vacsora „kettőt”. A sütemények mellett jól fogy a saját termelésű bor is.

Kora hajnalra az ifjú pár kimerül, elkészönnék mindenkitől és haza koscsiznak. Van ki jókedve határáig, ki pedig a vonatindulásig marad.

III. HÁZASSÁGKÖTÉS No. 2.

A fiú akkor még nem volt a párt tagja és ettől még lehetett volna egyházi esküvő is. Mégis úgy döntöttek, hogy jobban illik hozzájuk a társadalmi esküvő.

A tanácsi helység szűknek bizonyul a rokonoknak, ismerősöknek és a vállalat megjelent dolgozóinak. Jelen vannak a vezetők, de a kollégák is. Valaki a klub videójára veszi a szertartást, az üzemi fotós is a helyszínen.

A patronált iskola kis kórusa rövid betéteket, korálokat énekel. A meghívott előadók verseket mondanak. Meleg hangú beszéd az életről – úgy általában.

Tanúk, aláírások, pezsgő.

Az ilyen alkalomra tartalékkolt vörös szőnyegen tolong kifelé a tömeg, gratulálni a kijáratnál. Az egyik örömapa – kisiparos – a letelejtetett hivatali, ám újjávarázsolt fekete Mercedesszel szállítja az újdonsült házasokat az előkelő vendéglátó-ipari egységbe.

A szülők megállapodtak, hogy közösen állják a „cechet”, hiszen „egyszer van ilyen az életben”. Az óbudai vendéglőt teljesen kibérelték kerthelyiségestől, belső teremtől együtt. (Pohárköszöntőt mondanak a hivatali előjárók.) Pacalpörkölt, gulyás és nagy pohár vörösborok tűnnek el – egyelőre nyomtalanul.

Ejféli után, poharazás közben fel-felcsendül egy-egy mozgalmi nóta is – az após munkásmozgalmi ember volt. Betyáros–magyaros–kackiás–pajkos nótákat húz talpalávalónak a zenekar.

Sokan maradnak reggelig. Ők majd egyenlő mértékben részesednek a maradékokból.

IV. „SZENT” ÉS „PROFÁN”.

A ma, Magyarországon létező négyféle értékrend¹ a házasságkötési szokásokban is jól fellelhető.

A házasságkötési szokásokat – a házasság előkészítésétől kezdve a rítuson át a lakodalomig, az esemény kulturális-kulturáltsági ízléséig bezárólag mindent – alapvetően két pólus, két értékrend köré rendezhetőnek érzem.

A „szent” értékrendbe tartozik vallásos „jellege”, intézményesültségének magas foka, világképet hordozó szándéka, ritualizációs törekvései, illetve időben elsődlegessége, hivatalossága miatt a *tradicionális keresztény értékrend*, valamint a *munkásmozgalmi értékrend*.

Ezzel szemben a szekularizált másik pólushoz, a „profán” értékrendbe sorolom a *puritán felhalmozó és fogyasztói-bedonista értékrendeket*. Idevonhatóak szekundér jellegük, kisebb – bár az adott közegben jelentősebb – integrációs igényük, „materiálisabb” attitűdjeik, variábilisabb rituáltságuk, „népibb”, pogányabb megnyilvánulásai miatt.

A „profán” szféra azonban körüllegi az egész házasságkötést, hiszen kitöltheti a „szent” szféra szabálytalan, szabadon hagyott részeit, keretet adhat

neki, sőt belophatja magát oda. Természetéhez tartozik, hogy „önállósítja magát”, formalizálja, bagatellizálja, elhagyja „a szent” szférát és primér értékrenddé növi ki magát.

A házasságkötéseknek – ami alapján „megkötetnek” – más az értékrendje elviekben és más a gyakorlatban. Ezért lehet őket külön is tárgyalni a továbbiakban következő megállapítások szerint:

Először a „szent” szféra értékrendjei elvileg kizárják egymást, és a társadalmi gyakorlat szerint is „összeegyeztethetetlenek”. (Ha már egyiket sem gondolják komolyan, legalább tartózkodnak a másik nyilvános ceremónia megülésétől.) Másodszor a „profán” szféra értékrendjei elvileg és gyakorlatilag is kizárják egymást. Harmadsorban a tradicionális keresztény értékrend elvileg kizárja a fogyasztói hedonista értékrendet, gyakorlatban igen jól megfér vele. (A választóvonal meghúzása rendkívül nehéz.)

Továbbá a tradicionális keresztény értékrend és a puritán felhalmozó értékrend elvileg nem zárja ki egymást, gyakorlatilag pedig nem látok különbséget a kettő között.

Végül a munkásmozgalmi értékrend és a „profán” értékrendek elvileg egymással jól megférnek, gyakorlatilag a munkásmozgalmi értékrend a fogyasztói-hedonista értékrenddel „komplementerebb”.

V. ÉRTÉKREND – TABLÓ.

A 80-as évek magyar társadalmában létező értékrendek nem mindig és főleg nem így léteztek korábban.¹

1945 döntő változásokat hozott Európa térképén és a személyes viszonyulásokban, az ünnepkultúrában is. Az értékek kontinuitása megszakadt. A társadalom alapélménye a változás lett, a minden megváltoztathatósága, a különböző nézetek-ideológiák merevségével szemben a másság létezése, a szeparáltsággal szemben a világ kitágulása. Legújabb kori történelmünk kezdetének kezdetén már létrejött egy értékösszeecsúszás, a „normák dilemmája.”

A fordulat évét követően az értékszavar immár nem felületi jelenség, hanem „megüledett” jellemzőként állandósult. Az egyház által képviselt normák a drasztikus üldözés, a diszkrimináció, a közhangulati attitűd miatt jelentős teret veszítettek.

Létrejött „az egydimenziós ember”: a marxizmus egyeduralkodóvá válása lehetetlenné tette a polgári gondolkodás továbbélését. A marxizmus, mint a forradalmi cselekvés ideológiája, elvesztette a forradalom nélküli hétköznapiakra való erejét. A mindig vonzó elnyomott-ideológiából a mindig taszító hivatalos-kizárólagos ideológiává lett.

Az 50-es években sajátos értékcsereét hajtottak végre: kihúzták a talajt, az értékeket az egész nép alól. A paraszti termelés kollektivizálásával, a klérus etikus szárnyának „lefejezésével” egyszerre szüntették meg a népi vallásosság hagyományos bázisait és tették etikailag impotenssé a „normaképzőket” (egyházi vezetők, iskolák, tanárok). Konzervatív fordulatot tudtak elérni az egyházon belül is. A „többfrontos harcban” sikerült elérni, hogy bázis és méltó vezetés híján belülről kezdett elértéktelenedni, követési szerep betöltésére „elalkalmatlanodni”. Az intézmény az egyház(ak) alternatív ideológiát felmutatni nem tudó árnyék- és lomtárszerep betöltésére kárhozottatott intézménnyé vált(ak).

Az értékek ilyen fajta, tudatos lebontását nem tudta követni az új értékekkel való behelyettesítés. Az uralkodó osztály önmaga szűk rétegének valós

hite nem hagyományozódott át. Az új alépítmény nem hozta létre sem automatikusan, sem pedig kiizzadva a felépítményt: a marxista etikát. A meg nem született etika helyett rendeletek, kampányok, jelszavak próbálták a normafunkciót betölteni. A centrális, hatalmi értékképzés felruházta intézményeit, szöcsöveit az értékképzés autentikusságával. A decentralizáció következményei az esetlegesség, rögtönzöttség, a napi politikától való függés. A kelet-európai prosperitás „hajnalán” egy normában lehetetlenné tett nép létezett a cinizmus határán, „értékelési dilemmában és értékelési neurózisban” szenvedőn.

A 60-as évekre „megszelídült” a világ. Az egyház némi mozgásteret kapott, az életszínvonal emelkedett, fölmerülhetett a civil társadalom gondolata. A marxizmus értelmezésében helyet kapott az emberi autonómia, az emberi közösségi élet fontossága. „Hegemoniából átment domináns ideológiába”. Miután életképtelenné tette a rivális értékfűzőket – maga is átesve a „praxis kritikáján” –, elerőtlenedett.

A „szent” értékrend(ek) mellett nem, vagy éppenhogy létezett a profán értékrend, melynek – szélesebb néprétegekben – csak 45 előtt volt hagyománya, a „létező szocializmusban” csak a 60-as évek eleje óta lelhető fel. A puritán felhalmozó egyfajta protestánsetikából táplálkozó – tehát vallásos gyökerű –, de kapitalista, felhalmozó etikának a magyar megfelelője. Szükségszerűen akkor jöhetett létre mint értékrend, amikor lett mit felhalmozni és volt hova befektetni: mert önmagát ismétlő spirálba csak ekkor kezdhet ez az életforma. A munkaerő – és az összes munkaerő nyelvére lefordítható kapcsolat – az önerő maximális kihasználása és az így nyert tőke aszketikus fogyasztása melletti növekménnyel kiegészülve kerül befektetésre. A szigorú normarendszer kapitalista létfeltételek között feszes, periodizált, ugyanakkor nyugalmat és biztonságot is nyújtó életforma. Az eredeti tőkefelhalmozás magyar megfelelőjében a normarendszer „megpuhul”. A gazdasági útkezesben, bizonytalanságban, a felhalmozói spirált részben tisztességtelen gyorsításnak teszik ki, részben eleve határt szabnak neki a tulajdonosról, a termelőerőkről vallott, jogszabályba öntött szocialista nézetek. Ilvenformán valahol szükségszerű, hogy a puritán felhalmozó értékrend átcsapjon fogyasztói hedonistává, azaz mivel a befektetésnek korlátai vannak, a fogyasztás válik dominánssá.

A ma fogyasztói-hedonista értéktípusa egyrészt a 60-as évekig általánosan jellemző szegénységre támaszkodik, másrészt felvevő értéktípusává lett mindazoknak, akik a többi értékrenddel nem tudtak, illetve nem akartak azonosulni. Az életszínvonal ugrásszerű növekedése (1956–65) meghatározó élményévé vált egyszerre két-három generációnak. A 80-as évek ellenkező előjelű változása azért is olyan megrázkódtató jellegű, mivel a rövid ideig élvezett, „fogyasztói társadalom”-kínálta hedonista értékrend, mint a többi értékrend hiányát befedő ürkitöltő szerepe után nincsenek bejáratott alternatívák.

VI. A HÁZASSÁGKÖTÉSI FUNKCIÓK.

Az (ünne)p házasságkötés mikéntje sohasem csak az individuum ügye, hanem eredendően kollektív. A házasságkötéshez fűződő rítus szerepe hármasság. *Tagolja az életet* (a közösséget és az egyénét általában), *fenntartja a közösségi integrációt* és végül *stabilizálja a kultúrát*.² E hármasság funkció a két pólus, a „szent” és a „profán” mentén más és más jelentőséggel bír.

Az *élet tagolásának* szerepe szerint, a hagyományos kereszténység kevesebb évfordulót ünnepel, mint a munkásmozgalmi értékrend. A rítusszám külön-

bőzségéből (6:13) eredően a tradicionális keresztény értékrend kevésbé tagolja az életet, stabilabbnak, a világ egészébe ágyazva gondolja azt el, míg a munkásmozgalmi értékrend sűrűbb tagolása, dinamikusabb, konkrét társadalomba való beágyazottságával periodizál. Mindkettőben közös, hogy jelentőséget tulajdonít neki, szankcionálja, illetve preferálja, nyilvánossá, rendkívülre és ünneppélessé kívánja tenni.

A *közösség integrációjának* funkciója a „szent” szférán belül azonos. A tradicionális keresztény értékrend „integrációs eszköztára” jóval bőségebb, egységebb. Múltban gyökerező („1000 éves”) és egyben perspektivikus is. Transztendenciájánál fogva összeköti a múltat és a jövőt, exponálva a jelent, ezzel a tartósság és biztosság érzetét kölcsönözve. Romantikus, misztikus elemeivel, liturgikus megoldásaival minden esetben szemet gyönyörködtető: fényesebb és csillogóbb a másik pólusénál.

A munkásmozgalmi értékrend szerinti házasságkötés hagyománytalanabb, modernebb, felszínebb. A „szocialista családi és társadalmi ünnepek” mint ilyenek, 1920 óta léteznek csupán, módszeresen Magyarországon csak a 60-as évektől kezdve számolunk vele. A környezet kisebb reprezentativitása, a szűkebb méretek eleve „infrastrukturális hátránnyal” járnak, és ezt nem nagyon sikerül szervezési – szavalat, ének, gépzene – megoldásokkal személyesíteni. Az elvont célokat sokkal nehezebb a házassági beszéd szintjére „lehozni”, a személyes konkrétumok és cselekvés terébe vonni. És itt mutatkozik meg talán legjobban az, amitől a két értékrendet a „szent” kategóriájába lehet besorolni: a tradicionális keresztény értékrendben a házasság szentsége, a felek házassági szándékának Isten színe előtt, a közösség jelenlétében történő kijelentése, hasonló a munkásmozgalmi értékrend „szovjet típusú” házasságkötésében történetekkel, amikor az ifjú pár első útja a Lenin-mauzóleumhoz vagy az Ismeretlen katona sírjához vezet.

Az ember, hogy a maradandóra képes legyen, kilép a jelenből, az időből (Isten = végtelen, illetve Lenin = történelem) és fellebbezhetetlen, egyetemes tekintélyhez, erőhöz, a számára létezőhöz fordul „pecsétért”, egyben elősegítve ezzel az eszmének, az értékrend alapján történő integrációját.

A *kultúra stabilizációját* is – a maga formakincsével, hagyományaival, szokásrendszerével – jelenti a házasság rítusa.

A tradicionális keresztény értékrend jellemzője a kognitív és emocionális összhang. Léteznek értékállónak bizonyult szabályok, amelyek a társadalmi keretektől függetlenül is élnek, amelyek keresztény eredetüket elvesztve, állandóan, általános társadalmi normaként élnek tovább. E mellett a munkásmozgalmi értékrend amorf állapotban, az általános, a humanizált értékek transzformátoraként jelenik meg, ennek következtében önállóbb és variábilisabb.

A „profán” értékrendeknek éppúgy megvan ez a hármas funkciójuk, de szekunder jelleggel, szükségszerűen a „szent”-hez is kapcsolódva. Jól kivehetők, szinte saját értékrendi képükre és hasonlatosságukra alakítják sokszor a „szent” szférát is.

Így például a felhalmozó-hedonista értékrendből táplálkozik a szertartást övező egyházi luxus megannyi formája, az esküvő kellékeinek túlsúlyozott beszerzése, a közlekedési eszközök túlságosan magas reprezentációs értéke, de leginkább a nagy létszámra méretezett, előkelő helyen megrendezett, túlcsoorduló vendéglátás. A falun megrendezett lakodalom, a Mátyás-templomos-Hiltonos exkluzív esküvő és a mozgalmi-funkcionárius reprezentációs házasság.

ságkötési rítusára egyaránt érvényes ez. A fogyasztói-hedonista értékrend, mint szemlélet mindig is jelen volt az „ünneplő társadalomban”, csak egyrészt adott életszínvonalhoz viszonyult, másrészt égető szegénység esetén is kötelező volt ilyenkor a bőség felmutatása.³

A „profán” szféra nagycsaládos, rokonságra, ismerősökre kiterjedő, „egész falus”, „együtt a család” összejövetelekre ad lehetőséget. A sokszor hetekkel előtte elkezdődő készülődés, közös munkaalkalmat biztosít, szerepfelkínálások révén kialakít egyfajta munkamegosztást, erősíti az együvé tartozást. A gyakran pontosan szabályozott, az eseményt forgatókönyvszerűen meghatározott rítus, mint viszonyítási alap „kulturálisan” is összetartó.⁴

VII. KOMMUNIKÁCIÓS ŪR.

A „szent” értékrendek számszerűségéből levonható² az a következtetés, hogy a tradicionális keresztény rítus alapján kötött házasságok száma csökken, hogy ezeket nem mindig helyettesíti a „szocialista házasság” rítusa, illetve az utóbbi a társadalom jelentős részének megfelelő.

Közel sem gondolható, hogy a „szent” értékrend alapján megkötött házassági rítusok valóban megegyeztek a meggyőződéssel. A hagyományos keresztény értékrend alapján megkötött házasságok sem jelentették azt, hogy valóban így is gondolkodtak, éltek a „felek”. Hiába közvetítette maga a rítus az Istent, illetve a szocializmust, a résztvevők ettől független értékrend szerint élhettek. „Kommunikációs szakadék” támadt rítus és „viszonyulás” között. A rítus kiszolgálói nagyrészt elidegenedett módon, rutinszerűen végezték „munkájukat”. A másod-, harmadrendű funkciók kerültek előtérbe, tehát a tradíció, a rokoni elvárás (tradicionális keresztény értékrend) vagy a karrierigény, a hivatalos elvárás (munkásmozgalmi értékrend). Tehát mindkét „szent” értékrend meglétében jelentős szerepet játszott a formális és informális társadalmi elvárás, a rituális igény, a „vágy-gondolkodó” pedig elhalványodott. Intézményesített tömegfunkciója – eltérő mértékben – abban is állt, hogy kitöltse a „világnézeti űrt”, ami a világnézeti üzenet és annak megértése között volt.

Az intézményi értelmezéstől függetlenül mindig az *egyéni értelmezés* adja a keretet. A házasságot kötő pár elő- és utóélete minősítheti csak a rítust, tehet egyenlőségi vagy egyenlőtlenségi jelet az implicit vagy az explicit értékrend közé.

VIII. MECHANIZMUS ÉS STRUKTŪRAK.

A házasságkötési szokásokban, mint ünnepi alkalmakban társadalmi jelenségszinten valamelyest megragadható a magyar társadalom diszfunkcionális működése és az ebből eredő tudati és magatartásbeli torzulás.⁵ Tetten érhető a magyar társadalom egészét átfogó gondolkodási aspiráció, az „eszmei doktrína”, az értékháttér, az elméleti-elvi modell, az uralkodó ideológia, a praktizáló élettér (*mechanizmus*) a marxi-lenini, szocialisztikus, kommunalizáló, munkásmozgalmi, ateista-materialista, egyszóval: *szovjet típusú szocializmus*. Ez mint mechanizmus „folyamatosan azon dolgozott, hogy az értékek a társadalom tudatában” a saját elképzelése szerinti rendbe rendeződjenek el, vagy rendeződjenek át, így akarva funkcionálisan *működtetni a társadalmat*. (Az értékátadás szocializációs szerepeit centralizálva, monopolizálva – iskola, tömegkommunikáció – vagy pedig „áthangszerelve” – egyház, család –, hogy végső fokon ezek is a mechanizmus funkcionális működését szolgálják.)

De megvolt és kialakult a társadalmi tudatban a „szovjet típusú szocialista mechanizmus” léte mellett és ellenére az „értékek hierarchikus rendjének egy

viszonylag állandó *struktúrája*”, amely olyan alapvető egyéni értékeket preferál, mint például szabadság, autonómia, és pozitívan visszaigazolt társadalmi, gazdasági szervező elveket vall, mint például demokrácia, függetlenség és piacgazdálkodás.

A házassági szokások ilyenén való kialakulásában működött, „dolgozott” a szocialista értékrend-értékhierarchia *mechanizmusa*, amelynek a segítségével – összes részfunkciójával együtt – a szocializmus győzelmének-fennmaradásának-uralmának *funkcióját* volt hivatott teljesíteni. (A házasságkötés mibenlétét mind a négy részfunkció – kulturális, társadalmi, politikai, gazdasági – egyaránt meghatározza.)

A diszfunkcionális részfunkciók közül a társadalmi és kulturális különösen jól nyomon követhető a házassági normák alakulásában.

„A működési zavarok a mechanizmusban és a struktúrában, a struktúra szétzilálásában és a mechanizmus rossz működésében” jelentek meg. Ennek következményei pedig „a világnézeti válság, a világnézet nélküli ember”, „az értékválság, az anómia, a kettős kötés, az ambivalencia, a cinizmus, a ritualizálódás”. (Hankiss E.)

A társadalmi részfunkció működési zavara házasság terén úgy nyilvánul meg, hogy a házasulandók „*világnézet-biányosan*” (világnézeti válság, értékválság, világnézet nélküli ember), *bizonytalanul* (anómia) állnak házasságuk kapujában, *felemás módon* kényszerülnek választani házassági ceremóniát (kettős kötés), ünnepet meghatározó normarendjük *eldöntötlenül* a számukra (ambivalencia); a tartalom hiányát a *formával pótolják* (ritualizáció).⁶ (– A cinizmus, az „egészből” való kiábrándulás jelenthet együttélést vagy többszöri házasságkötést.)

A kulturális részfunkció diszfunkcionális megjelenítése, a házasság „*pártosítása*” (politikai keret), agyon *lakodalmosítása* (elpiacosodás). A házasság *elszenvedői* lettek az ünnepnek (pászszívítás), az adott hagyományos keretek megszűnését nem követi semmi, *nincs* saját elképzelés, „*megteremtő erő*” (a kreativitás hiányos).

IX. TENDENCIÁK.

A házasságkötésben, rítusában az értékrendek természetszerűen heterogén módon tükröződtek. Ezenkívül viszont jól megfigyelhetők az értékrendek *tudatossági szintjeinek* alacsony foka, az *elkendőzésre való hajlam*, a *rejtőzködő bevallása*, az *értékrendek egybemosása*. Továbbmenve – eltérő fokban – nem volt kohéziójuk („szent” értékrendek), társadalmi erejük csekély. Jellemzőjük a *zavarodottság* és a bizonytalanság.²

Pusztán az e témában vizsgált jelenségek alapján leírhatónak gondolom azt, hogy ünnepkultúránk általában véve elszegényedett, hogy az ünnep lényegében benne levő materiális elemek szerepe fölerősödött, az ezekkel együtt járó integráló-kohéziós hatás felerősödése nélkül.

Az értékrendek területén általános a hit – és a hit elvesztése. A tradicionális keresztény értékrend – itt helyesebbnek érzem e helyett „az egyház” szóhasználatát – elveszítette tekintélyét, függetlenségét, hitelét. Az értékrendet megszemélyesítő klérus olyannyira megtalálta szerepét, helyét a másik értékrendben (munkásmozgalmi értékrend), hogy vele összefonódva nem képviselt másságot, tömegesen fölválalható, tiszta értékrend-alternatívát. A munkásmozgalmi értékrend, vagy szocialista értékrend „emberi dimenziója”, elmélete ki sem alakult tel-

jes mértékben, társadalomépítő praxisának kudarca az értékrend létjogosultságát kérdőjelezte meg.

A „szent” értékrendek Magyarországon válságban voltak.

Mindkettő, magához mérten a tömegbázisvesztés hosszan tartó időszakát élte, azzal a különbséggel, hogy a tradicionális keresztény értékrendnél (egyház) valamelyest elkülöníthető a fej a testtől, tehát a transzcendencia mint olyan, továbbra is a legjelentősebb vonzóerőt képviselte, vagyis a „hívek” számszerű növekedése mellett, belső megújulási folyamat is megindult. A tradicionális keresztény értékrend tömegbázisa ilyen formán tehát mégiscsak nőtt, míg a munkásmozgalmi értékrend mindig igen labilis test, alig-alig tudta elviselni, az értékrendnek hosszú idő óta megfelelni képtelen, hitel elvesztett „fejét”. Az értékrend tömegbázisa jelentős fogyásnak indult, a reprezentáns uralkodórétég esetében sem különíthető el élesen, hogy az értékrendet meggyőződésük vagy személyes érdekeik alapján képviselték-e?

A puritán felhalmozó értékrend továbbélése a 80-as évek végén kérdéses. A vállalkozó társadalmi keretek olyannyira szűkké váltak, hogy az a viszonylag széles réteg, amelyik kelet-európai módon, de eredményesen tudott felhalmozni, a jövőben legfeljebb csak korábbi befektetéseinek gyümölcseit élvezheti, de felhalmozásra képtelen lesz, mivel azonos aszketikus fogyasztás mellett is meglehetősen nőnek kiadásai; valamint az önkizsákmányoló munkavégzés tovább nem fokozható. Feltehető, hogy életszínvonalának fenntartására fogja fordítani megszerzett tartalékait.

A fogyasztó-hedonista értékrend egyrészt szintén teret veszthet, hiszen a fentiek rá is vonatkoznak. Az általános eszméletlenség és értékrendválság időszaka, a felhalmozás ellehetetlenülése az általános fogyasztási nehézségek és zavarok feltehetően megnövelik a fogyasztó-hedonista értékrend értékét, szerepét, igényét, házasságkötésben játszott normatív szerepét.

X. ÜNNEP.

Az ünnep a társas lét eszenciája. Létezésénél fogva közösségi. Az „Én” magányának, elszigeteltségének feladása, feláldozása a köz oltárán. Az összekülönbözőség helye a hétköznapi, az összetartozás tere az ünnep.

Az ünnep kilépés az időből, rácsodálkozás a végtelenre, betekintés a legizgalmasabbba, közeledés a transzcendencia felé.

Az ünneptől megfosztott ember vesztesége kettős: elveszíti értékrend szerint az ünnepet, és elveszíti ezáltal annak tudatát is, hogy veszített valamit...

Az ünnepek paradox eseményei az emberiségnek. Az ember csillapíthatatlan igényéből táplálkozik, „a világ egészének univerzális helyeslésének átéléséből”, és válik önmaga, önmagunk, az „Én” helyeslésének „átéltetésévé”.

Elszentségtelenedhet, ami „szent” és szentté válhat, ami „profán”.

FELHASZNÁLT IRODALOM.

1. Hankiss Elemér: Az értéktudat kiforratlansága. (Diagnózisok.) Magvető Kiadó. Budapest 1983. 2. Tomka Miklós: Eletfordulók ünneplése a szocialista országokban. Kultúra és közösség. 1982/5. 3. Pápay Zsuzsa: A lakodalom szociológiája. Magyar Világ. 1987/7. 4. Szémán Zsuzsa: A lakodalom hagyományörző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon. Ethnográfia. 1983/2. 5. Hankiss Elemér: Társadalompatológia (Diagnózisok II.). Magvető Kiadó. Budapest, 1986. 6. Müllerné: Budapest. XIII. kerületi anyakönyvvezető. (Szóbeli közlés.) 7. Hernádi Miklós: Ünneplő társadalom. Kossuth Kiadó. Budapest, 1985. 8. Hernádi Miklós: A szabályozott ünnep. Világosság. 1984/7. 9. Hernádi Miklós: Tallózás az ünnepekkel foglalkozó szakirodalomban. Világosság. 1978/8-9. 10. Az ünnep tegnap és ma. Világosság. 1978/8-9. (Tematikus szám.) 11. Hankiss Elemér: A fekete doboz. Valóság. 1987/4. 12. Hamvas Béla: Ünnep és közösség. In: A láthatatlan történet. Egyetemi Nyomda. Budapest, 1943. 13. Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956–1965. Magvető Kiadó. Budapest, 1983.

Madách „Szép új világ”-a

„Kisértet járja be Európát – a kommunizmus kísértete.” – Ezt a „klasszikussá” vált mondatot, A Kommunista Párt Kiáltványa kezdősorát ma egyre többen idézik Európa- sőt világszerte. Persze, ma már nem úgy értelmezik a benne foglaltakat, mint ezt Marx és Engels tette a dokumentum megjelenésekor – 1848 februárjában –, de még csak nem is úgy, mint Lenin a század elején, amikor is többek között erre alapozva dolgozta ki az orosz forradalom, majd az ezáltal létrehozott államszerkezet alapvonásait. Ma mind többen úgy értelmezik a megfogalmazást, mint a kommunizmus egyetlen mondatba tömörített nekrológját, hiszen köztudott, hogy egy kísértete csak egy *balottnak* lehet.

Hogy végül is ebben a kérdésben ki, hogyan foglal állást, az mindenkinek meggyőződésétől függő magánügye, ez engem pillanatnyilag nem is igen érdekel (bár természetesen magamnak is megvan az erre vonatkozó véleményem). Nekem itt és most csupán annyi a célom, hogy megkísérleljem bemutatni, hogy milyen összefüggések vannak a *marxista kommunizmusfelfogás*, illetve Az ember tragédiája tizenkettedik színének *jövőképe* között. Mert, hogy vannak ilyenek, az vitathatatlan tény. Mint ahogy az is, hogy ezek az összefüggések korántsem egyértelműen pozitívak. Nem azok már az elméleti alapokkal való összevetésben sem, nem is szólva a történelmileg tapasztalt gyakorlat olyan megnyilvánulásairól, mint például a sztálinizmus, a maoizmus, vagy akár a poszt sztálinista „államszocializmus”, amelynek persze legfeljebb annyi közük van a marxizmushoz, hogy téziseit és elgondolásait hivatkozási alapként kezelik, noha valóságos tevékenységükben nem sokkal állnak közelebb hozzá, mint Hitler „nemzeti szocializmusa”. Éppen ezért én – bár többször beszélek majd ezen megvalósult rendszerekről is – azt tekintem elsőrendű feladatommak, hogy a szocializmusnak és a kommunizmusnak a „három nagy”, azaz Marx, Engels és Lenin műveiből kiolvasható „ideáját” vessem össze azzal az elképzelt jövővel, amit Madách a *falanszterben* megjelenít.

Mielőtt azonban erre rátérnék, szükséges utalnom arra is, hogy a drámában ennek a társadalomnak milyen követelményeknek kell(ene) megfelelnie. Erre vonatkozóan idézem tehát Ádám néhány mondatát, aki a megelőző, londoni szín vége felé a kortárs kapitalizmusban végsőkéig csalódottan felvázolja egy eljövendő, általa ideálisnak tekintett világ képét, s (akárcsak a kommunisták) meg is van győződve arról, hogy a megálmodott társadalomnak el kell jönnie: „Én társaságot kívánok... / Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt. / Közös erővel összeműködik. / Minőt a tudomány eszmél magának, / És melynek rendén értelem pirraszt. – / Ez el

fog jöni, érzem jól, tudom...” – Milyen hatalmas, tiszta és szent meggyőződés! S mekkora képtelenség mindaz, amire vonatkozik! Hiszen, ha végignézzük az utópiák fejlődését Platón államától napjainkig; ha gondolunk arra, hogy a marxizmus kezdettől fogva a „*proletárdiktatúra*” fogalmával operál; ha figyelembe vesszük Lenin azon kijelentését, mely szerint: „*Minden állam »külön elnyomó hatalom« az elnyomott osztály leigázására. Ezért minden állam nem-szabad és nem-népállam.*” (Lenin: Állam és forradalom); akkor azonnal világossá lesz előttünk, mennyire szeretetre méltóan naív egy olyan világ képzete, „*Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt...*”. De mivel nekem nem a magam mai eszével kell ítélnem, inkább Ádámmal együtt át kell lépnem egy új világba, tehát: „*Vezess, vezess Lucifer e világba.*”

Apropó, *Lucifer*! Ő az a Sátán bőrébe bújó, kissé talán cinikus gondolkodó, az emberi történelem önjelölt idegenvezetője, aki „*Fénybordo*zó” jelentésű nevéhez méltóan mindvégig ellentmond az *Úr* nemegyszer marxi – pontosabban vulgármarxista – tételekhez hasonlókat deklaráló hangjának. (Hogy mennyiben nevezhető marxistának az *Úr*? Például abban, hogy már a második színben –, s a *Biblia* első könyvében – kiűzi az embert az Édenből, mégpedig azért, mert evett a Jó és Rossz tudásának fájából, vagyis megszerezte az értelmet, tehát valóban Emberré lett; ez pedig igen közel áll ahhoz, amit például *Sztálin*, *Mao*, vagy éppen *Rákosi* próbált – több-kevesebb sikerrel – megvalósítani a vezetése alatt álló államban. De némileg „marxistának” tekinthető akkor is, amikor végszavában sem ígér Ádámnak közvetlenül elérhető boldogságot, csupán szinte végtelen harcot hiszen: „*Mondottam ember: küzdj és bízza bizzá!*”; ez pedig némileg egybecseng azzal, ahogy a marxizmus ideológusai a kommunizmust csak a távoli jövőben tekintik megvalósíthatónak, a közbeeső nemzedékeket pedig arra buzdítják, hogy a cél elérése érdekében mondjanak le személyes kényelmükről és boldogságukról.) Lucifer tehát mintegy „ellensúlyként” is szerepel ebben a műben és – annak ellenére, hogy végső soron kollektív öngyilkosságra biztatja az emberiséget – tulajdonképpen nem más, mint a történelmi folyamatok józan végiggondolásában és értékelésében/értelmezésében segédkező szkepszis megszemélyesítője. Vagyis nem *gonosz* és nem *Sátán*! S éppen ettől válhat érdekessé – esetenként mérvadóvá – mindaz, amit a történelemről általában, s magáról a falanszterről mint olyanról kifejt Ádámnak. Az, hogy az általa képviselt filozófia meglehetősen pesszimista, az a korszak magyar valóságának ismeretében teljesen érthető. S ennek a pesszimizmusnak a falanszter sajátos, csak Madáchra jellemző kialakításában is fontos szerepe volt. Hogy miben áll ez a *sajátosság*?

Mindenekelőtt abban, hogy – noha nem csupán a társadalombölcselet, de még a kozmogónia tekintetében is tökéletesen tisztában volt írónk az alapforrásként szolgáló *Fourier* egész rendszerével – bemutatott modelljéből kihagyta mindazokat a vonásokat, melyek a francia gondolkodónál enyhítik az általa leírt falanszter embertelenségét. Tudatosan nem vette figyelembe például azt, amit *Fourier* az emberi szenvedélyeknek a rendszeren belüli szerepéről mondott, vagyis azt, hogy: „*Az a társas rend, amely föl fogja váltani a civilizált inkoharanciát, sem a mérsékleletet, sem az egyenlőséget nem tűri el, sem a filozófiai célok bármelyikét. Heves és kifinomult szenvedélyeket akar: amint megalakult a társulás, annál könnyebben*

*békülnek meg egymással a szenvedélyek, minél elevenebbek és számosab-
bak.*” (Fourier: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete). Ez
a gondolat természetesen nem felelt meg Madách preconcepciójának, aki
a tökéletes egyenlőséget és egyhangú szürkeséget tette meg rendszere alap-
jának, így –, mint ezt *Cassius* „megzabolázása” is bizonyítja – kénytelen
semmibe venni mesterének az emberi szenvedélyek pozitív határára vonat-
kozó nézeteit is.

Az elgépiesedést hangsúlyozandó, magától értetődően hagyta figyelmen
kívül azt is, hogy Fourier az öt „*érzéki hajlam*”-ra (látás, hallás, ízlelés,
szaglás, tapintás), a négy „*lelki hajlam*”-ra (barátság, szerelem, családi ér-
zés, becsvágy) és a három „*elosztó szenvedély*”-re (változatosság, versen-
gés, együttérzés), illetve ezek szervező és szabályozó hatására alapozza –
egy harmonikus termelőtevékenységen belül – az egyén szabad, ugyanak-
kor a közösséghez idomuló fejlődését. Ez így egyáltalán nem felelt volna
meg Madách meglehetősen sötétre festett képének, ezért nemcsak elhagyta
az egészet, de a család, anya és gyermeke szétszakításának, az eltérések
büntetésének szinte túlzott hangsúlyozásával éppen a francia utópista szo-
cialista rendszerének lényegét váltotta az ellenkezőjére.

De éppígy nem vette figyelembe az eredeti falanszter rendszerének
azon – Marx által *A tőke* I. kötetében említett vonását, melyet Fourier a
„*courtes séances*” névvel illetett, s amely nála azt jelentette, hogy szándé-
ka szerint a munkások két-két órás periódusonként eltérő jellegű munka-
tevékenységeket végeznének, ezáltal pedig – a szerző csaknem szó szerin-
ti megfogalmazásában – képessé lennének szellemi szükségleteik teljesebb
kielégítésére, mint a régebbi idők bármely tőkése. Madáchnál ez a vonás
teljesen eltűnik, ezért panaszkodhat *Michelangelo* arra, hogy állandóan
szóklábat kell faragnia, ami – természetesen – nem teszi lehetővé alkotás-
vágyának kiélését.

Itt meg kell jegyeznem, hogy nekem úgy tűnik, mintha Madách Fouri-
er-nál jobban látta volna előre a modern ipari társadalom fejlődését, hi-
szen a végletes specializálódás, például a szalagmunka bevezetése valóban
az általa jelzett irányban hatott (mint ezt jóval később *Chaplin* művészi
érvénnyel is megfogalmazta a „*Modern idők*” nem egy jelenetében). De
ugyanaz a gondolat jelenik meg Marx azon kijelentésében is, miszerint:
„*A részmunkás egyoldalúsága, sőt tökéletlensége tökéletességévé lesz, mi-
belyt tagja az összmunkának.*” (Marx: *A tőke* I. kötet.). S, ha ehhez még
azt is hozzávesszük, amit Marx jegyzetében az ember ebből következő fi-
zikai/biológiai változásairól írt, élénk táruul egy olyan megdöbbentő tár-
sadalom képe, melyhez talán csak a XX. századi disztópiák és valóságok,
így *H. G. Wells* szelenitáinak, vagy *cloy-ainak* társadalma és *Aldous Hux-
ley* „szép új világ”-a, illetve a náci lágerek, a sztálini „nagy építkezések”;
vagy a Vörös Khmerek rendszerének rémképei és víziószerű tárgyai hason-
líthatók.

Láttuk, hogy ezen a ponton a Tragédia gondolatmenete igencsak közel
került a marxizmushoz. Hogy mennyire volt ennek tudatában maga Ma-
dách? Mennyire ismerte a közgazdaságtan és a politikai gyakorlat ezen
új rendszerének alapjait? Művéből megítélhetően, vagy egyáltalán nem,
vagy csak alig. Elmondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a marxizmus igen-
is gyakorolhatott volna akár közvetlen hatást is az íróra: hiszen már 1849-
ben megjelent Pesten az „*A honvéd és kötelességei*” című könyv, ame-

lyik oly részletesen foglalkozik a „communismus” elveinek – egyébként egyáltalán nem lederongoló – cáfolatával, hogy az már ezen elvek magyarországi elterjedtségének és hatásának bizonyítékként is felfogható; hiszen az ötvenes évek közepén többek – például *Vetter Antal* honvéd altábornagy, vezérkari főnök, *Mibálótzy Géza Gyula* honvéd ezredes és *Kászonyi Dániel* honvéd százados (a rangok és beosztások természetesen mind az egykori, 1848–49-es honvéd hadseregre vonatkoznak) részvételével megalakult Londonban a *Magyar Szociális Demokrata Egylet*, aminek híre az emigráció és az itthoniak közötti szoros kapcsolatokat figyelembe véve, eljuthatott hozzá is. Eljuthatott, ám a szöveg tanúsága szerint nem jutott. Illetve: az egylet megalapításáról talán tudott Madách, esetleg olvasta az említett könyvet is, a marxizmus elveiről azonban vélhetőleg nem volt világos képe.

S talán jobb is volt ez így! Mert mit szolt, mit szólhatott volna a diktatorikus idegen uralom alatt álló országban, kényszerű elszigeteltségben élő író ahhoz a mozgalomhoz, mely már legelső dokumentumában is egy erőszakos hatalomátvitelről beszél elérendő pozitív célként, mondván: „A proletariátus fejlődésének legáltalánosabb szakaszait felvázolva, a fennálló társadalmon belül dúló többé, vagy kevésbé burkolt polgárbáborút követtük nyomon addig a pontig, amelyen nyílt forradalomban tör ki, és a proletariátus a burzsoázia erőszakos megdöntése után megalapítja uralmát.” (Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa). Vagy mit szolt volna ahhoz a kijelentéshez, mely számára kétségtelenül minden társadalmi rend felrúgását, a féktelen indulatok elszabadulását érzékeltette: „A proletariátus, a mai társadalom legszűkebb rétege, nem emelkedhet fel, nem egyenesedhet ki anélkül, hogy levegőbe ne röptse a hivatalos társadalmat alkotó rétegek fölötté emelkedő egész felépítményét.” (u. ott). S vajon ő, ezen rétegek egyik képviselője elfogadhatta-e a munkásosztály –, mint láttuk, egyébként is erőszakos – hatalomátvitelének következő indoklását: „A proletárok csak úgy bódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszüntetik a maguk eddigi elsajátítási módját, és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot.”? Ezekre a kérdésekre teljesen egyértelmű a válasz: a polgári demokrácia, sőt, általában véve, a demokrácia híveként nem fogadhatta el a fenti elveket, nem érthetett egyet semmiféle diktatorikus berendezkedéssel. Ebből következik az, hogy nem vette figyelembe a marxizmus azon megállapítását sem – még akkor sem, ha egyáltalán találkozott vele –, mellyel pedig vélhetőleg egyet is értett volna, hiszen alig tíz évvel korábban maga is tapasztalhatta – *Táncsics* tevékenységét figyelve – a benne foglaltak valóságos voltát (noha maga *Táncsics* nem tartozott a kommunista mozgalomhoz, csak gondolkodásában és a munkásokhoz való viszonyában fedezhetünk fel a marxizmushoz közeli elemeket): „A kommunisták legközelebbi célja...: a proletariátus osztályá alakítása, a burzsoá uralom megdöntése...” (u. ott). Egyetértett volna? Ez közel sem bizonyos. Az első számú céllal bizonyára igen, hiszen annak szükségességét 1848–49-ben maga is érezhette. A második számúval azonban csaknem ugyanilyen bizonyosan nem, hiszen a kor Magyarországaiban még a burzsoázia valódi osztályá alakulása sem ment végbe.

De nemcsak ezért nem! (Ez a magyarázat egyébként is túlzottan marxista ízű lenne, így adott esetben némileg megkérdőjelezhető.) Nem értett volna egyet a kijelentésekkel azért sem, mert az 1848-ban, tehát a magyar

forradalom évében megjelent dokumentumból kiragadott ezen mondatok erőszakosságukkal és diktatúrára való közvetlen utalásukkal valószínűleg még akkor is visszariasztották volna őt, ha egyébként elhitte volna a szerzőknek, hogy „*A proletárbatalom az óriási többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében.*” (u. ott). De voltaképp miért is hitte volna el? Mi, a közel százötven évvel későbbi utódok már pontosan tudjuk, hogy – noha a „három nagy” őszintén és komolyan gondolta a proletárdiktatúra demokratikus voltát (ami már nyelvileg is tökéletes önellentmondás) – az ezeken az alapelveken létrejött, vagy azokra hivatkozó későbbi államok közel sem voltak a tökéletes népuralom példái, inkább a Madách által elképzelt elembertelenedett és elgépiesedett társadalomhoz voltak hasonlíthatók.

És mit szolt, mit szólhatott volna a magyar forradalmat átélő, a felelős magyar kormány és országgyűlés létét igenlő Madách, Marx következő mondataihoz: „...*a parlamentáris köztársaság a forradalom elleni harcban kényszerítve látta magát arra, hogy a megtorló rendszabályokkal együtt a kormányzati hatalom eszközeit és központosítását is erősítse. Ezt a gépezetet minden forradalmi átalakulás tökéletesítette, abelyett, hogy szétzúzta volna.*”? (Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája). Ez a felfogás bizonyosan nem felelt volna meg Madáchnak, akinek személyes tapasztalatai egyáltalán nem arra mutattak, hogy a parlamentáris köztársaság a forradalom ellen lépett fel. Épp ellenkezőleg! Ő tehát nem juthatott el addig a következtetésig, mely Lenin véleménye szerint „*rendkívül pontos, batározott, gyakorlatilag megfogható*” (Lenin: Állam és forradalom), vagyis addig a pontig, hogy „*az államgépezetet... össze kell törni, szét kell zúzni*”. (u. ott). Mivel Magyarország éppen ekkoriban kísérletezett egy független államszervezet létrehozásával, a magyar író természetesen a marxizmustól teljesen eltérően építette fel saját jövőbeli társadalmát, bár – mint látni is fogjuk – az állam léte, vagy nem-léte a falanszter esetében is meglehetősen kérdéses.

Mégsem mondhatjuk azonban, hogy mindenben olyan óriási lenne a különbség Madách és a marxisták között, hiszen koruk kapitalizmusának megítélésében egész jól egyetért(het)nének, bár az író természetesen költőiebben (s némileg hosszabban) fogalmazza meg véleményét a londoni színben, mint ezt Engels teszi egyik írásában. A német gondolkodó ugyanis egy igencsak tömör és szarkasztikus mondatban foglalja össze a rendszer uralkodó osztályáról vallott nézeteit: „*Modern burzsoáinknál faragatlanabb tuskók még nem voltak a földön.*” (Engels: A lakáskérdéshez). Hogy ez a vélemény – így önmagában – mennyire helytálló, az ugyan némileg megkérdőjelezhető, de, ha ezt a kijelentést kiterjesztjük bármely társadalom uralkodó elitjére – ideértve természetesen a „kommunista” párt- és tanácsitkárok stb. döntő többségét is –, akkor már kétségtelenül lesz igazságtartalma. S talán ez vezetett Madách szövegében arra a kérdésre, melyet Ádám tesz föl Lucifernek, látva a londoni színben megrestesült „klasszikus kapitalizmus” visszataszító vonásait: „*Ki mondja meg itt, melyik bűnösebb, / Avagy csupán a társaság talán? – / Hol az rohad – buján tenyész a bűn.*” Itt tehát szinte tökéletes az egyetértés, ami végső soron nem is csoda, hiszen mindketten saját tapasztalataikból szűrték le egybehangzó véleményüket.

Egyebekben azonban igen nehéz közvetlen párhuzamot vonni Madách

és a marxizmus társadalomfelfogása között, habár következtetések nem egy ponton érintkeznek egymással, még, ha olyan formában is, hogy a Tragédia negatívan értékeli ugyanazt, ami a marxizmusban, mint pozitívum szerepel. Ilyen találkozási pont többek között az is, hogy Ádám kérdésre válaszolva, Lucifer egészen nyíltan utal arra, hogy a falanszterek világában megszűnt a nemzeti tudat „feleslegessé” lett ideája, mi több, rejtetten még azt is érzékeltetni látszik, hogy ezzel együtt megszűnt magának az államnak a fogalma, létezése is, hiszen: „*E régi eszmék többé nincsenek. Nem kisszerű volt-e a bon fogalma? Előítélet szülte egyszer azt, Szűkkeblőség, versengés védte meg. Most már egész föld a széles baza. Köz cél felé társ minden ember, S a csendesén folyó, szép rend fölött Tiszteelve áll örül a tudomány.*” S Ádám – nem tudván, hogy ez a rendszer valójában mit is jelent, s közben azért némileg sajnálkozva a „*bon fogalmá*”-nak eltűnésén – így válaszol erre a fenti kijelentésre: „*Beteljesült bát lelkem ideálja, Ez mind derék, ezt így kívántam én is.*” Látjuk tehát, hogy éppen azon fogalom megszűnése okoz neki fájdalmat, amelyért az 1848–49-es magyarok a leginkább küzdöttek, s amelyet később az (állítólag) a marxi elvekre alapozó államrendszerek, a „*proletár internacionalizmus*” jelszavára hivatkozva, annak eredeti értelmét többé, vagy kevésbé szándékosan félremagyarázva (hiszen Marx, Engels és Lenin mindig is hangsúlyozta, hogy a nemzeti öntudat és a hazafiság nemcsak nem zárja ki a proletár internacionalizmust, de feltétele is annak), vagy mellékesnek és teljesen elhanyagolhatónak, vagy kifejezetten károsnak tekintettek.

De végül is milyen Madách falanszterének államszervezete? Van-e egyáltalán? És, ha van, akkor kik uralják? És milyen elvek szerint? Ezekre a kérdésekre csaknem lehetetlen megbízható feleletet adni. Igaz, a *Tudós* és az *Aggastyán* központi szerepét látva *technokráciára*, vagy *gerontokráciára* gyanakodhatnánk, ez azonban meglehetősen bizonytalan. Amit ugyanis biztosan tudunk, az csupán annyi, hogy ebben a társadalomban minden – még a náciizmus gyakorlatához és *Orwell* rémképéhez egyaránt hasonlítható „pároztatási indexet” is – végső soron a közvetlen és ráadásul igen primitíven felfogott célszerűség határoz meg. S bár ez a pragmatikus gondolkodásmód bizonyos korszakok amerikai társadalmát éppúgy jellemezte, mint a húszas évek egyes konstruktivista mozgalmait – pl. a Bauhaus tevékenységét –, a „legtökéletesebben” mégis a különböző totális uralomra törő rendszerekben nyilvánult meg, a sztálinizmustól a hitlerizmuson és a maoizmuson keresztül egészen a kambodzsai „vörös” rémuralomig. S talán nem véletlen az sem, hogy e rendszerek többsége a kommunista elveket hirdette, illetve azokra hivatkozott. Sőt: bizonyára nem véletlen, hiszen Engels, majd az őt kommentáló Lenin egyaránt „*a demokrácia elalvásáról és elhalásáról*” beszél. (Lenin: Állam és forradalom). Igaz persze az is, hogy Lenin –, aki talán előre megérezte mindazt a torzítást, amit ez a kijelentés lehetővé tesz, egy totális diktatúra ideológusainak kezében – ehhez hozzáfűzte azt a magyarázatot is, mely szerint: „*Ez első pillanatra nagyon különösnek tűnik. De csak annak »érthetetlen«, aki nem gondolkodott azon, hogy a demokrácia szintén állam, és hogy következésképpen a demokrácia is eltűnik, amikor eltűnik az állam.*” (Lenin: Állam és forradalom). Még, ha figyelembe is veszem azonban mindezt a pontosítást, szigorítást és megkötést, mely ez utóbbi idézetből voltaképp kiolvasható,

még akkor is kérdéses marad számomra, hogy vajon a demokratikus államforma valóban „külön elnyomó hatalom”-e – mint ezt korábban idéztem – és ily módon valóban szükségszerű és elkerülhetetlen-e annak „elhalása”? Nekem úgy tűnik, Madách véleménye szerint nem.

Mi több: itt nemcsak a demokráciáról, hanem magáról az államról, mint olyanról is beszélhetünk, hiszen a marxizmus ezen konstrukció teljes és végső megszűnését tételezi. Ha viszont megfigyeljük az *Aggastyán* büntető/jutalmazó, a szabályokat kialakító és betartató feladatkörét a falanszter – látszólag tökéletes egyenlőségen alapuló, valójában azonban erősen hierarchikus – rendszerében, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy itt közel sem beszélhetünk az állam valóságos eltűnéséről. Hiszen, ha elhagyjuk a marxista értelemben vett „osztály” fogalmát és jellemzőit, melyek itt valóban nem léteznek, akkor erre a világra is tökéletesen jellemzőnek tűnik Lenin azon megállapítása, hogy: „...az állam egy meghatározott osztály uralmi szerve...” (Lenin: Állam és forradalom). Madáchnál természetesen nincsenek osztályok, a szövegből megítélhetően azonban van egy olyan réteg (vagy vannak olyan személyek), amelynek tagjai (akik) igencsak erőteljesen meghatározzák az egész rendszer működését, lenyesegetik az általuk vadhajtásnak tekintett, véleményük szerint a közösség érdekeivel ellentétes „kinövéseket”

De végül is milyen valójában a Madách által „megálmodott” társadalmi formáció? Azt már az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy egyértelműen elgépiesedett és elembertelenedett, egyszerűen *szándékosan disztópikus*. Ez akkor válik igazán érdekessé, ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen típusú képzetek inkább a XX. századra, azon belül is főként a *totalitárius államok* (mindenekelőtt a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió) megjelenésének idejére, illetve az ezek után jelentkező *étatista államalakulatok* (így a negyvenes-ötvenes évekbeli Egyesült Államok) „fénykorára” tehető, kivéve talán Wells-t, aki – valószínűleg fábíanus nézetei hatására – már a század első évtizedében megteremtette saját rémál(la)-mait. Megállapításom azonban – a már szintén említett Huxley és Orwell mellett – éppúgy vonatkozik *Vonnegut* 14. számú Utópiájára, mint *Bradbury* minden könyvet elégető, a gondolkodást kifejezetten tiltó, teljesen „amerikanizálódott” világára, vagy éppenséggel *Karinthy* Capilláriájára. S, ha mindezt figyelembe vesszük, akkor elmondhatjuk, hogy Madách drámája tekinthető mintegy mindezen művek egyik öse, azaz egy „*paleodisztópia*” gyanánt, hiszen a XVIII–XIX. században inkább ennek ellenkezőjével találkozni, így *Verne* is például csak élete – és a kilencvenes évek – végén jut el addig a pontig, hogy írásaiban rögzítse az általa mindaddig felhőtlennek tekintett ipari fejlődés árnyoldalait is.

Meg kell persze jegyeznem azt is, hogy a nem negatívnak szánt utópiák is meglehetősen fasizoidnak tűnnek számomra, hiszen – mint ezt már nem egy kutató, így a lengyel *Stanislaw Lem*, vagy a svéd *Sam J. Lundvall* is megállapította a *science fiction* történetéről és fejlődéséről írott monográfiájában (mely műfajban ők besorolják az utópiákat és disztópákat is) – minden ilyen elképzelt államszervezet rendelkezik a totális irányításra való törekvéssel, polgárai teljes és állandó felügyeletének igényével, s a követelményeknek meg nem felelők megbüntetésének rendszerével. A követelményeknek pedig általában senki nem felel meg, aki valamilyen módon eltér az átlagtól, akinek egyéni céljai és gondolatai vannak. Ez

pedig igencsak egybecseng azzal, amit az állítólag a marxizmusra alapozó országok gyakorlatában követtek, noha a „három nagy” hangsúlyozta az egyén minél teljesebb szabadságát a „proletárállamon” belül. Engels például így írt az állam fokozatos „elhalásával”, illetve elnyomó és irányító funkcióinak egyre kisebb területre történő korlátozásával kapcsolatban: „Az állambatalomnak társadalmi viszonyokba történő beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és elenyészik... A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép.” (Engels: Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása.).

Madáchnál azonban szó sincs a személyek közvetlen irányításának megszűnéséről (bár Ádám korábban idézett mondatai látenszen ezt a célkitűzést is tartalmazzák), hiszen a falanszterben igenis van személyes bűn, s ezáltal személyre kiszabott büntetés is. S, hogy mik ezek a bűnök? Csupa alapvető emberi tulajdonság: *Cassius* elveiért bármikor harcolni kész indulatossága; *Luther* szellemiséget felélesztő lelkesültsége; *Michelangelónak* az elembertelenedtség ellen ható szépségvágya; *Platón* menekülése az elviselhetetlenné lett valóságból az ideák világába. S a büntetések? A lehető legprimitívebbek, csak a fizikai létből fakadók, arra vonatkoztathatók: kényszerű gyógykezelés (ez a totalitárius és étatista államokban egyaránt közkedvelt módszer), az ebéd elvonása, szobafogság, borsón térdepeltetés. Ezek az abszolút infantilis, de éppen gyermetagségük miatt mégis gyakran a börtönök hangulatát is idéző büntetések már önmagukban is minősítik a *falanszter rendszerét*, mely egyébként sokban hasonlít a megvalósult „marxista” gyakorlat ama elképzeléseihez, melyek szerint a kommunizmusban meg kell szüntetni minden olyan eltérést, amely az átlagtól akár *pozitív*, akár *negatív* irányban megmutatkozik. Ezen „víziók” és Madách elképzelt társadalma között azonban van egy lényeges különbség: Sztálin, a posztsztalinizmus és a többiek a gyakorlatban is megkísérelték realizálni elméleteiket, így nemegyszer államuk szellemi életének teljes elszűrkítését érték el.

S ezzel még közel sem értünk a végére a falanszter negatívumainak, hiszen csak ezután következik például a természet „célszerű” átalakítása, ami számos ponton érintkezik azzal az elmélettel és gyakorlattal, melyet az önmaguk által a marxizmus „megvalósítójaként” deklaráló államok követtek: „Az ember uralma alá bájítja a természetet!”

Hogy ez mekkora képtelenség, arra – úgy tűnik – nemcsak saját korunk ökológusai és környezetvédői jöttek rá, hanem már Madách is, aki a *Föld* – a *Tudós* által lombikba szorított – *Szellemével* a következőket mondhatja kitörése előtt: „...Ez a lombik nekem / Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ismersz, / Ádám, úgy-e, – most még nem is gyaniútnak.” Ez a néhány sor, illetve a szellem ezt követő eltűnése nem emlékeztet-e minket azokra a katasztrófákra, amelyeket a természet „kordába szorított” erőinek elszabadulása idézett elő (természetesen sokkal gigantikusabb méretekben) például Csernobilnál?

De lépünk csak tovább: a falanszter praktikumra törekvő felfogásából következik, hogy feleslegesként tűnt el e világból a rózsza, a ló, a kutya és az ökör, de még az oroszán is, mégpedig részben amiatt, mert eleve nem bírt gyakorlati haszonnal, részben pedig azért, mert a technikai fejlődés eredményeképpen az embernek többé már nem volt szüksége a mun-

kájára (és létére). Hogy ez mennyire hasonlít a XX. század kipusztuló növény- és állatvilágához, annak részletezését feleslegesnek érzem. De akkor végül is mi maradt meg. „*Minő kérdés...? / Él ami hasznos, és mit ekkorig a tudomány pótolni nem tudott: / A disznó és a birka, de korántse / Olyan biányosan már, mint minőnek / A kontár természet megalkotá: / Az élő zsír, ez bús- s gyapjútömeg, / Mely, mint lombik, céljainkra szolgál.*” Úgy vélem, ebben a gondolatban viszont annak az előképével találkozunk, amelyik kialakította a „belterjes állattenyésztés” gyakorlatát, a napot soha nem látó, műemlőn nevelkedett „haszonállatok” világát, a teljesen elgépesített tojás- és csirkegyárat.

A marxizmus a jövő gyakorlatára vonatkozó elképzeléseiben nem fogadta el a föld ilyen kiuzsorázását, ellenkezőleg: amikor Marx A tőke III. kötetében a kommunizmus földtulajdonáról beszél, annak gazdasági-társadalmi vonásain kívül figyelmeztet a természet ép állapotban tartásának kötelezettségére is: „*Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt, az egy időben létező összes társadalmak sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, haszonélvezői annak és mint boni patres famíliás kötelesek jobb állapotban hagyni örököül a következő nemzedéknek.*” Látjuk tehát, hogy itt nem magával az elvvel van baj. Hogy azonban ezek az elvek miként valósultak (illetve nem valósultak) meg a „kommunista” államokban, arra nézve elegendő körülpillantunk a világban, illetve – a gyakorlatba is átültetett „ökológiai” nézetekre vonatkozóan – néhány helyen beleolvasnunk valamely „szocialista realista remekműbe”, mint akár *Ázsájev* magyarul 1950-ben megjelent „*Távol Moszkvától*” című könyvébe, s máris nyerünk egy viszonylag megbízható összképet erről. (Persze, az igazság kedvéért azt is meg kell jegyeznem, hogy az ilyen, antiökológikus gondolkodás tulajdonképpen minden társadalmi *formációra* csaknem ugyanilyen mértékben érvényes volt a XIX. század második felétől a XX. század utolsó harmadáig. S még az sem egészen biztos, hogy csak volt.)

De térjünk vissza a Tragédiához! A falanszter célszerűségi szempontok – és csak azok – szerint felépített világában ugyanis nemcsak a természet ilyen szellemben való átalakítása magától értetődő, hanem a művészet és a bölcsélet kiirtása is. Hogy miért? Tulajdonképpen ugyanazon okból, ami miatt már *Platón* is megtiltotta ideális államában a művészetek többségének gyakorlását, mégpedig azért, mert csak megrontják az erkölcsöket, s elvonják az emberek figyelmét a valóságtól. Madách rendszerében azonban megjelenik egy új és a XX. századi olvasó számára nagyon ismerős vádpont: a *társadalmi veszélyesség*. Mert mit is mond az *Aggastyán* a tüzet felszító *Lutherre* kiszabott büntetés indoklásaként? A következőket: „*Te ismét / Mértéktelen fűtötted a kazánt. / Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed / Veszélybe hozni az egész falansztert.*” Az indok tehát – legalábbis a felszínen – az egyénieskedés, a közösség érdekeinek és létének a veszélyeztetése. De nem ugyancz volt-e az a vád is, amelynek következtében például *Hegel*, *Thomas Mann*, *Lev Tolsztoj* és mások művei a nácik könyvmáglyáira kerültek; amely miatt a legkiemelkedőbb szovjet alkotók, így többek között *Bulgakov*, vagy *Szolzenyicin* hosszú évtizedekig hallgatásra voltak kárhoztatva, emigrációba kényszerültek, rosszabb eset-

ben pedig száműzetésre, internálásra, vagy halálra ítéltettek a sztálinizmus és az azt követő államszocializmus éveiben egyaránt. Ezek a tények pedig igencsak jól illusztrálják mindazokat a lehetséges visszaéléseket és szörnyűségeket, melyeket a köz érdekére hivatkozva, egy totális hatalomra törő államszervezet elkövethet (s többnyire el is követ).

S ha már a filozófiánál tartunk, foglalkozzunk egy kicsit Platónnak a falanszterben felbukkanó alakjával is. Igen érdekes ugyanis Madách „szereposztása”, mely szerint az *Aggastyán* éppen azt a filozófust sújtja a gondolkodásért büntetéssel, akinek az ideális államról alkotott elképzelései (így a művészetek elvetése, vagy a később említendő nő- és gyermekközösség) a legközelebb állnak az ebben a színben „megvalósult” rendszerhez. Ezt a kettősséget *Ádám* is hangsúlyozza, amikor a megbüntetett antik bölcs láttán így sóhajt fel: „*Ab, mily szerep jutott, Plátó, neked / A társaságban, mely után epedtél!*” Ugyanakkor e kettősség mégis természetes hiszen nyilvánvaló, hogy míg Platón saját utópiájában az állam kivételezett vezető rétegéhez sorolta önmagát, addig itt – annak hiánya, illetve legfeljebb álcázott léte következtében – ő is a hétköznapi munkát végzők közé sorolódott, akik viszont ki vannak téve jutalmazásnak és büntetésnek egyaránt. De ugyanebbe az irányba hat az a tény is, hogy míg az ő államát a filozófusok irányítják (ez pedig elvileg egy emberségesebben működő rendszert feltételez), addig itt erről szó sincs, sőt: a filozófia gyakorlása egyenesen tilosnak minősül. Emellett végső soron azt sem lehet még viszonylag pontosan sem meghatározni, hogy tulajdonképpen ki is a hatalom birtokosa. Ez pedig egyrészt *Franz Kafka* műveinek arctalan és személytelen hatalmi apparátusára emlékeztet, másrészt pedig a sztálinizmus és a posztsztálinista rendszerek gyakorlatára, melyekben a különböző posztokat/státusokat betöltő emberek többnyire csak bábok voltak, míg a valóságos hatalmat senki által nem ismert személyek és szervezetek gyakorolták a „*demokratikus centralizmus*” és a „*szocialista demokrácia*”, de főként az „*állambiztonság*” és a „*honvédelmi érdek*” égisze alatt.

A falanszterben érvényesülő tiltás azonban nemcsak a bölcselőtre, hanem a művészetek bármelyikére is vonatkozik (ezen a ponton tehát Madách ismét megsejtette a XX. századi valóság számos elemét). S ennek indoklásában – a célszerűtlenség és „oktalanság” mellett, amire még visszatérek – megint felbukkan a *veszélyesség* vádja is. Legalábbis erre utalnak a *Tudós* azon szavai, amelyekkel *Ádámnak* arra a megjegyzésére reagál, hogy a fennmaradt néhány írásmű szellemi hatása úgy is fel fogja borítani a falanszter látszategyenlőségen alapuló egész rendszerét, s így egy új, emberibb világlátás indukálójává lesz: „*A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes, / Azért nem is szabad olvasni másnak, / Csak aki hatvan évet megballadt, / S a tudománynak szentelé magát.*” Ez pedig nem más, mint a nem is olyan régi posztsztálinista gyakorlatban volt a „*zárolt anyagok*” rendszere, illetve az az elv, mely szerint „*kutatni mindent szabad, publikálni nem*”. (S ehhez fűzzük hozzá azt is, hogy ez az – önmagában véve is igencsak diktatorikus rendszert sejtető – elv sem igazán érvényesült következetesen az utóbbi négy évtizedben.)

Ha tehát tekintetbe vesszük a falanszternek a művészettel szembeni magatartását, akkor egyáltalán nincs mit csodálkoznunk az elgépiesedés ellen az esztétikumot és a változatosságot csatasorba állítani kívánó *Michelan-gelo* kifakadásán, aki e szavakkal indokolja a meggyűlölt munkahely „önkényes” elhagyását: „*...mert mindig széklábat csináltam, / És azt is a leg-*

bitványabb alakra. / Soká könyörögtem, bagyják módosítom / Engedjék, hogy véssék rá holmi díszet. / Nem engedék. Kivántam változásul / A széktámláját, mindent hasztalan. / Megörüléshez voltam már közel, / S otthagytam a kint, ott a műhelyet.” S hiába tudjuk mi, kései utódok, hogy a hosszú idő alatt begyakorolt, mintegy reflexszé lett, automatizálódott munka credményesebb és termelékenyebb; hiába értjük meg bizonyos mértékig (a Bauhaus tevékenységének és a design fejlődésének ismeretében) a Tudós álláspontját is, miszerint: „*Mi gyermekes. A serlegen virág, / A széktáblán ábrándos arabeszk, / Emberkezek pazarlott műve mind. / S üdítőbb-e a víz azon pohárból? / Kényelmesb-e e széken az ülés?*” – Megértjük tehát ezt az álláspontot, de nem értünk egyet vele. Azért nem, mert mi már tudjuk, hogy üdítőbb a víz a pohárból, kényelmesebb az ülés a széken, ha az esztétikus; mert mi már ismerjük a lakótelepek méhkaptárszerű házainak szürke embertelenségét; és mert mi már tudjuk, hogy ez az anyagi világunkat nagyrészt jellemző szürkesség milyen mértékben szűrkíti el szellemileg is a benne élőket. Éppen emiatt mi már igenis kívánjuk az „*emberkezek pazarlott műveit*”, a virágot a serlegen és az arabeszket a széktámlán, bármilyen „*gyermekes*” is ez a falanszter racionálisan gondolkodó Tudósának a szemében. (Ha ilyen a racionalitás, akkor éljen az irracionalitás!)

A már többször is említett célszerűségi szemlélet felvet egy olyan kérdéskört is, melynek elemeivel éppen *Michelangelo* problémájánál találkozunk, s melynek megoldásában/megválaszolásában véleményem szerint találkoztak a marxizmus nézetei a Madách által kifejezettekkel: lehetővé teszi-e az egyén kíváncsú szellemi fejlődését az, ha egész életében egyetlen munkafolyamathoz (pl. éppen a széklábak faragásához) van kötve? Ennek falanszterbeli megnyilvánulását, s „elméleti megalapozását” a következő három sorban foglalja össze a Tudós, aki végső soron az egész színben *Ádám*, *Lucifer* és az olvasó/néző vezetőjeként szerepel: „...*a tőkélről az kezeskedik, / Hogy a munkás, ki ma csavart csinál, / Végső napjáig amellett marad.*” És – a társadalmi osztályokba/rétegekbe való tagozódás mellett – tulajdonképpen ugyanerre a végletekig racionalizált termelésre utalt Engels is, amikor saját korának angliai állapotát elemezve, némileg kritikusan mutatott rá arra a tényre, hogy: „*Aki most munkásnak született, nem számíthatott másra, minthogy örök életében proletár marad.*” (Engels: A munkásosztály helyzete Angliában.) De korábban már idéztem Marx megjegyzését is a A tőke soraiból, mely a részmunkás „tökéletességé” való tökéletlenségére vonatkozik.

Ennek a szoros megkötöttségnek, melynek árnyoldalait és tragikus következményeit való életünkben éppúgy megfigyelhetjük, mint az olyan kiemelkedő művekben (mint pl. a már említett „*Modern idők*”), Madách a legfontosabb negatív következményét az emberi lét és szellem kiteljesítésének lehetetlenné tételében látja, s ezt *Ádám* következő mondataiban fogalmazza meg: „*Tudom jól, hogy kell olyan is, / Ki homokot hord, vagy követ farag: / Nélküle nem emelkedik terem. / De ez csak a homályban tévelyeg, / S fogalma sincs arról, miben segít. – / Csak az építész látja az egészet, / S bár megfaragni nem tud egy követ, / A művet ő teremti, mint egy Isten. – / Ily építész nagy a tudásban is.*” S, ha ezután szemügyre vesszük azt is, hogy mit mond, ezzel kapcsolatos egyrészt Fourier, másrészt a marxizmus, akkor megfigyelhetjük, hogy ugyanarra a problémára há-

rom, minden összecsengésük mellett is némileg eltérő megoldást találnak. Madách a gépies tömegtermelés felszámolásában és az egyedi munka felújításában látja ezt a megoldást (ebben mintegy megelőlegezve a nem sokkal későbbi angol *preraffaeliták*, az *Arts and Crafts*, *Morris* és *Ruskin* elveit és gyakorlatát), Fourier a „*courtes séances*” említett gyakorlatát által biztosított változatosság révén véli megelőzni rendszerének elembertelenítő hatását; a marxizmus a gépesítés fokozásával, a munkásnak az automatizálható tevékenységek alóli felszabadításával és az így fennmaradó idő minél értékesebb kihasználásával gondolja felszámolni a „*részmunkás*” kapitalizmusban tapasztalható beszűkülését. A három gondolkodásmódban közös az emberi élet kiteljesítésének követelménye, illetve a társadalom folyamatos továbblépéséé, amely a Madách teremtette falanszterben lehetetlen. E rendszerben csak stagnálás létezik, s ezért igazak a munkafolyamat atomizálásának negatívumát említő *Ádám* szavai: „*Azért nincs élet, nincs egyéniség, / Mely mesterén túljárna, semmi műben.*” Egyet kell értenünk ezzel a következtetéssel, hiszen mi már tapasztalatból is tudjuk, hogy mit eredményez egy olyan – akár fasizmusnak, akár szocializmusnak, vagy államszocializmusnak nevezett – társadalmi rendszer, melyben nemcsak feleslegesnek, de károsnak tekintettek is a michelangelók, a lutherok, a cassiusok és a platónok.

S itt – úgy érzem – elérkeztünk Madách disztópiájának azokhoz a vonásaihoz, melyek talán a legvilágosabban tanúsíthatják a falanszter világának tökéletes embertelenségét. Ez a három vonás a nő- és gyermek-közösség, illetve az emberekre alkalmazott fajnemesítés gyakorlata. Embertelenek? Milyen jogon nevezem őket annak, mikor ezek a vonások legalább elméletben, de a harmadik esetében a gyakorlatban is pontosabb körvonalazást nyert, illetve alkalmazásra került. S hogy ez nem von le semmit eredendő embertelenségükből? Ez ugyan igaz, de mégis felmenti Madáchot azon lehetséges vád alól, hogy csupán saját pesszimizmusát öntötte ilyen formába. Hiszen, ha ezek a tényezők másban is felmerültek, akkor meg kellett lenniük az emberiség általános gondolkodásában is, így a *Tragédia* nem tesz mást, mint beépíti falanszterének rendszerébe ezeket a már létező elemeket. Lássuk tehát őket megjelenésük sorrendjében;

A *nőközösség* talán első jelentkezésével éppen Madáchnál a filozófus ösképvé váló Platón fő műve, az ideális társadalmi rendszert körvonalázó *Állam* alapelvei között találkozunk abban a formában, hogy: „*Ha aztán a nők és a férfiak a nemzés törvényes korhatárát már átlépték, akkor a férfiaknak bizonyos szabadságot engedélyezünk, hogy azzal érintkezzenek, akivel akarnak...*” Ez az elv és gyakorlat – a törvényes korhatár és a csak a férfiakra vonatkozó választási szabadság teljes figyelmen kívül hagyásával – igencsak emlékeztet engem arra, ahogy a hatvanas évek második felében a hippik számos kommunája értelmezte a szerelem szabadságát, a tökéletesen nyitott promiszkuitást. De mi köze van ennek a Madách által is átvett elemnek a marxizmushoz? Hiszen mondhatnánk azt, hogy az a platóni elképzelés igencsak távol áll a marxizmus elméletétől és gyakorlatától egyaránt. Mondhatnánk, de nem mondjuk, mert nem igaz. Hiszen, ha fellapozzuk például *A Kommunista Párt Kiáltványa* második fejezetét, ott elhangzik a vád, hogy: „*...ti; kommunisták, a nőközösséget akarjátok bevezetni.*” Ez a vádpont meglehetősen általános lehetett. Ez nemcsak abból következtethető ki, hogy hosszú életűnek bizonyult, így

még a XX. század szélsőségesen antikommunista rendszerek demagógiájában is vissza-visszatérő elemként szerepelt, de abból is, hogy Marx és Engels meglehetősen nagy teret szentel a feltételezés cáfolatának. Védekezésüket azzal a megállapítással indítják, hogy: „*A kommunistáknak nem kell a nőközösséget bevezetniük, mert az majdnem mindig létezett.*” Mivel itt a szerzők a hivatalos és nem hivatalos prostitúcióra (mások feleségeinek szexuális kizsákmányolására) gondolnak, érvelésük még elfogadhatónak is tűnik. Nem sokkal később azonban – épp a fenti tételből kiindulva – találkozunk a következő megjegyzéssel is: „*Legfeljebb azt lehetne a kommunistáknak szemükre vetni, hogy a képmutatón leplezett nőközösség helyett hivatalos, őszinte nőközösséget akarnak bevezetni.*” Ez a védekezésnek alig nevezhető mondat még akkor is gyanús, ha tudjuk, hogy ilyen gondolatok a marxisták többségében még elméletben sem merültek fel, a gyakorlatban pedig – néhány szélsőséges, inkább az anarchizmushoz közelítő kis csoportot, illetve az ellenkultúra már említett, gyakran a marxizmusra is hivatkozó közösségeit kivéve – soha schol nem valósultak meg. Gyanús, mert az elmélet végső soron lehetővé teszi, sőt a kommunizmusban általánosnak is tekinti a nőközösséget.

Es most térjünk át a *gyermekközösségre*! Ez a vonás ugyancsak Platón említett művében bukkan fel. aki így fogalmaz: „...aki... házasságot köt, az valamennyi gyermeket, aki ettől a naptól számítva a tizedik, illetve betedik hónapban születik, ha fiúgyermek, fiának, ha pedig leánygyermek, leányának fogja nevezni, ezek pedig őt apjuknak, és így tovább.” (Platón: Állam). Hogyan viszonyul ehhez a marxizmus? Marx és Engels kezdettől fogva hevesen tiltakozik azon vád ellen, hogy a kommunisták fel akarnák számolni „a legmegbízhatóbb viszonyokat” (Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa), s ebben tökéletesen igazuk is van, hiszen elméletükben valóban nem szerepel a családok teljes szétszakítása, így a gyermekközösség sem. Ha azonban figyelünk arra is, hogy célul tűzik ki a polgári családmódel minél tökéletesebb és mielőbbi felszámolását, illetve arra, hogy a legfejlettebb országok társadalmi szervezete átalakításának 10. számú alapelveként ott szerepel „*Minden gyermek nyilvános... nevelése. (...) A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb., stb.*” (u. ott), akkor mégis felkap(hat)juk a fejünket. Mert mi már tudjuk, hogy ez – a családot látszólag érintetlenül hagyó, a nevelést azonban annak kezéből voltaképp mégis kiragadó – „*nyilvános nevelés*” tulajdonképpen nem más, mint jól álcázott gyermekközösség, a társadalmi manipuláció eszköze lett a gyakorlatban (megengedve azt is, hogy az alapítók szándéka szerint ennek nem lett volna szabad bekövetkeznie). Mint ahogy tudjuk azt is, hogy ez a rendszer nemcsak a fasiszta Hitlerjugend, de a lenini Komszomol esetében is elborzasztó eredménnyel járt. Úgy vélem tehát, tökéletesen egyetérthetünk Ádám szavaival, amikor az Éva alakjában megjelenő, gyermekétől elszakított nő védelmében ezeket mondja: „*Ab, emberek, ha van elöttetek szent, / Hagyjátok ez anyának gyermekét.*”

S éppen itt érkeztünk el ahhoz a vonáshoz, amely már nemcsak elméletben, és nem is csupán álcázott formában, de teljes és drasztikus nyíltsággal jelent meg egy későbbi rendszerben, az emberek állatokként történő „nemesítéséhez”. Igaz, ez a rendszer nem valamelyik, önmagát marxistának és szocialistának nevező államé hanem a náci Németorszáé volt, ez azonban semmit sem von le Madách disztópikus előrejelzésének igazsá-

gából. Sőt: mivel a sztalinizmus, a magyar ötvenes évek, vagy a Vörös Khmerek vagy Románia kitelepítési és közösségeket bomlasztó politikája bizonyos értelemben egy hasonló, tán nem elsősorban etnikai (bár az is), hanem ideológiai szempontú „nemesítést” céloz, ez a vonás legalább áttételesen még a marxizmusra hivatkozó politikai gyakorlatban is érvényesülni látszik. S hogy hol bukkan fel a Tragédiában a hitleri eugenika előképe? Ott ahol az Ádám és Éva között szövődő szerelem „engedélyezését” (ami már önmagában is egy iszonytató gyakorlat meglétére utal) a Tudós a következő indokkal tagadja meg: „*Rajongó férfi és idegbeteg nő / Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.*” S hiába tudjuk a genetika törvényszerűségeinek ismeretében, hogy végső soron helyénvaló ez az indoklás, érzelmeink és emberi mivoltunk mégis elutasítja egy olyan társadalom lehetőségét, melyben a racionalitást ilyen mértékben fölébe helyezik még a legalapvetőbb érzéseknek is.

Ilyen környezetben végső soron az tűnik igazán meglepőnek, hogy Madách fel tud mutatni a falanszter rendszerében valami pozitívumot is. Pedig meg tudja tenni, igaz, csak egyszer: a közösségi tulajdon és a pénz hiánya esetében. S most érkezünk el ahhoz a ponthoz, amelyen az író nézetei végül teljesen egyetértőleg találkoznak a marxizmussal. Találkoznak, de nem függnék össze, hiszen ez az elem hagyományosan része az utópiának. Egyetlen példát említek, utalok rá, hogy már Morus is kijelentette Schol-szigetének világát leírva, hogy: „*Szilárd meggyőződése, hogy a vagyont méltányos és igazságos rendben szétosztani, vagy akár bölcsen élni a földi javakkal csak a magánvagyon eltörlésével lehet.*” (Morus: Utópia.)

Hogy erről melyek a marxizmus alapelvei, annak részletesebb kifejtését itt és most teljesen feleslegesnek tartom, hiszen azok elmélete és gyakorlata egyaránt közismert. Csak arra a vonásra utalnék tehát, amit Marx így fogalmazott meg: „...a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között... lényegesebb lesz, mint valaha.” (Marx: A tőke, III. kötet.) Ez a változás ugyanis mindenképp azt eredményezné, hogy az ezt követő társadalomalakulatban „...többé nem mértéke és nem lehet mértéke... a cseréérték a használati értéknek.” (Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai), e viszony megszűnésével pedig elérhető lenne az a valóban ideálisnak nevezhető állapot, hogy minden dolog értékmérője végre tényleg anyagi vagy szellemi hasznosságának/használatosságának foka legyen.

Madách természetesen nem fogalmaz ilyen közgazdasági pontossággal, amikor a Tudós bemutatja vendégeinek azt a darabka aranyat, melyet már csak a múzeumban őriznek meghökkentő kiállítási tárgyként, de véleménye mégis sokban hasonlítható a Marx által mondottakhoz: „*Mert még midőn az ember, vak bűbűben, / Imádott felsőbb lényeket magánál, / Felülállókat még a sorson is: / Ilyennek hitte az aranyat is, / Oltárain jólétet és jogot, / Mindent mi szent volt, áldozott, hogy egy / Bűvös darabját bírja megszerezni, / Melyért cserébe mindent kaphatott – / Csodálatos tény, még kenyeret is.*” S bár ez a megfogalmazás, illetve a benne kifejeződő gondolat mai szemünkkel nézve talán már végletesen romantikusnak hat, talán épp romantikus volta az, ami miatt egészen világos formát

ad egy olyan kérdésnek, amelyet napjainkban már csak lényegesen bonyolultabban, kevésbé célratorően lennének képesek megfogalmazni.

Madách természetesen még a pozitívummal együtt sem fogadta el a falanszter általa felépített rendszerét. Mint ahogy nem fogadhatta (volna) el a marxizmust sem, hiszen a demokratikus köztársaságot joggal ideálnak tekintő író nem érezhetett szimpátiát egy olyan lehetséges társadalommal szemben, melyben „*az egyes személyek független tevékenységét kiszorítja az együttes tevékenység, az egymástól függő tevékenységek egymásba kapcsolódása.*” (Engels: A tekintélyről.) S ezt – minden látszólagos praktikuma ellenére – nekünk is vissza kell(ene) utasítanunk, annál inkább, mert mi már gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkezünk egy olyan államrendről, mely az egyén érdekeit mindig is mindenben alárendeli a közösségének, legalábbis erre hivatkozik az igencsak szűk korlátok felállításakor. Erről a gyakran szocializmusnak, gyakran pedig egyenesen kommunizmusnak nevezett valamiről pedig joggal elmondhatjuk, hogy egy olyan gazdasági, politikai és társadalmi konstrukciót hozott létre, melyben „*Mintha minden találmányunk, minden haladásunk arra vezetne, hogy anyagi erőket szellemi élettel ruházzanak fel, az emberi életet pedig anyagi erővé tompítsák.*” (Marx beszéde Londonban, a „People's Paper” évfordulóján.) Ez pedig olyan iszonytató lehetőség, melynek láttán tökéletesen megértem Madách jövőbe pillantó pesszimizmusát.

Mert Madách a Tragédiában végletesen borúlátó. Nemcsak a falanszter esetében, de a többi színben is, melyeket Ádám mindenkor csalódottan hagy el, egy újabb korban valami jobbat keresve, várva és remélve. De a jobb soha nem következik, így a jövőendő társadalmat is visszautasítja, mondván: „*Csalódtam bát a tudományban is: / Unalmas gyermekiskolát lelek / A boldogság helyén, mit tőle vártam.*”

Madách tehát igencsak feketére festette az ember jövőjéről alkotott képét. S tetszik-e vagy sem, a XX. századi történelem, az állítólag a marxizmus legszebb álmait megvalósító szovjetország, kínai, kambodzsai, román és albán, vagy akár magyar államrendszerek ismeretében még a marxizmus elkötelezettjei is egyre kevésbé tudják elhinni Marxnak, hogy „*Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacra és a korszerű termelőerőkön, és aláveti ezeket a leghaladotabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás abhoz az iktóztatós pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak a megöltek koponyájából issza a nektárt.*” (Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei.) Igen: lehet – s talán kell is – hinni ebben a „*nagy szociális forradalomban*”, bár annak ma ismert „*előmunkálatai*” nem éppen azokra a vonásokra látszanak utalni, melyeket Marx oly lelkesen felsorolt. De mégha ez a jövőben meg is valósul majd, akkor is, addig is szükség van egy, a mainál sokkal emberarcúbb társadalomra, amely élhetőbbé és élvezhetőbbé teszi az életet. S ennek érdekében „csupán” ugyanazt kell tennünk, amit az *Úr* Az ember tragédiája (az irodalomtörténet tudomása szerint a művet elsőként olvasó Arany János a dráma pesszimista kicsengését mérséklendő odaírt) végzavában – feladatként Ádám elé tűzött, s amit én most csak azért is újra idéznék, hogy ha már idézettel kezdtem szövegemet, hát stílusosan azzal is zárjam: „*Mondottam ember: küzdj és bízza bizzál!*”

Görgey álma

(A Madách-rajzok helye és szerepe az életműben)

Az ember tragédiája szerzőjének hagyatékából ötvenhét rajzot tart nyilván az Országos Széchényi Könyvtár. A mappányi rajzon utólagos számozás és néhány helyen bejegyzés látható *Madách Aladár* kézjegyével. Egy rajzon *Husár Anna*, megjegyzése olvasható. A képek viszonylag jó állapotban vannak.¹ Néhány monográfia, tanulmány már korábban is közölte egy-két ismertebb rajzát, festményét, de a teljes anyag átvizsgálása és elhelyezése az életműben még nem történt meg.

A költő olajfestményei közül a Fráter Erzsit ábrázoló kép Csesztván van a múzeumban, Szent Imréc a sztregovai templom sekrestyéjében. Néhány eltűnt. A többi múzeumban és magánkézben található.

A '80-as évek elején került elő két eddig lappangó, magánkézben levő festménye Balassagyarmaton, a Paczolay-hagyatékából. *Lyka Károly* szerint további festményei: Kocsmajelenet, Vadászok, Szőke lány és a sztregovai kúria környékének két látképe.² Az utóbbival kapcsolatban Palágyi írja: első olajfestményét *Lónyai Menyhért*nek ajándékozta, „aki az emléket falon függve mindvégig híven megőrizte szobájában.” Az 1840-es jelzésű és *Madách Emőke* névvel szignált *Ámor*, és a hagyomány szerint *Corvin Jánost* ábrázoló portré Pinc községbe, *Husár Anna* otthonába került annak idején, *Zrínyi Miklós*, a szigetvári hős Madách dolgozósobájának falát díszítette.³

Madách Imre 1837. XI. 21-én írja anyjának, Sztregovára, „ha bejössz (ti. Pestre) kérlek, hozd be rajzoló formáimat.” Ebben a levélben történik az első utalás arra, hogy Pesten rajzolni és festeni tanul. Úgy tűnik, gyorsan halad, mert két év múlva, már azt írja: „Ma kezdtem el az olajfestést” (1839. VI. 17-én). Több alkalommal küld haza levélben képeket, így azt a Calliopét, amely „rajzainak képzelet szülte női típusához tartozik.”

A XIX. század elején a képzőművészetben jelen van a klasszicizmus és a történelmi romantika. A görög és római mitológia alakjai mellett, egyre inkább a nemzeti múlt nagy személyiségeiről készülnek portrék, s fokozatosan megjelenik és minden eddiginél nagyobb teret hódít a hazai tájfestészet. A történelmi hangulatot árasztó várromok, hegyvidékek, romantikus sziklafalak és csörgedező patakok válnak egyre festőibb témává.

Irodalmi ihletésű festészet ez, ahol a poétika hatása nagyobb, mint a pikturáé. Kazinczy levelezésében több helyen megfogalmazza a kor esztétikai elvét: „Ha festővé akarja magát valaki tenni, nemcsak festéket keverni kell tudni, hanem olvasni *Winkelmannt* és *Mengs* írásait.” ... „A művész (festőművész) nem művész, ha nem poéta”. Az irodalom és festészet kölcsönhatásában keletkeznek alkotások. Kazinczy hazafias küldetésnek tekinti a tájfestést, mely „a nemzet számára örökké szent helyek” megörökítését jelenti. A romantikus utas, mint a Vág völgyét festői utazás céljából bejáró *Mednyánszky Alajos* nemcsak rajzol, hanem a tájegység földrajzát, történelmét, néprajzát is lejegyzí.

Ez a történelmi, hazafias tájtszetelet indítja el a XIX. század elején a tájrajzolókat, festőket egész hadát. *Müller János* lőcsei festő felvidéki tájképsorozatot készített. *Joseph Fieber* bécsi képiíró, grafikus 1817 körül megalkotja tájképeit a Vág menti vidékről, azt Mednyánszky Alajos báró egy gazdagabb szövegű könyvében illusztrációnak felhasználta és kiadta, majd *Wilhelm Friedrich Schlotterbeck*, aki maga is rajzoló volt, színes akvatinta technikával sokszorosította. Ennek a kötetnek nagy szerepe van a hazai tájak iránti érdeklődés felkeltésében.

A divatossá vált portré- és tájfestés hívta életre a műkereskedéseket, tette szükségessé a művészi kiállítások megrendezését. A művészek nehezen tudták értékesíteni alkotásaikat, többen utazó festőként járták a vidéket, felkerestek kastélyokat, városokat és helyi megrendelőknél dolgoztak. A festők megélhetési gondjaik miatt arra kényszerültek, hogy rajzleckéket adjanak, szobát fessenek, rezeset metsszenek és halottas címet festenek. Legtöbbször nem is vitte többre az átlagos rajzoktatásnál és lassan búcsút mondott a múzsának.

A bécsi műkereskedések mintájára Pesten is alakultak olyan boltok, ahol zeneműveket, rézmetszeteket, hangszert, rajzokat, könyveket és festőszereket lehetett kapni. A diákéveit Pesten töltő Madách bizonyára többször megfordult ilyen boltokban, és alkalma volt az akkor divatos piktorokkal és nyomtatványokkal megismerkedni. Anvjiának írt leveléből tudjuk, hogy egy budai antikváriumba járt, amelynek tulajdonosa azonos lehet azzal a Schmidt műkereskedővel, akit Lónyai Menyhérthez írott levelében említ.⁵ A festéssel is foglalkozó műkereskedőről Kazinczy is elismeréssel nyilatkozott.⁶ Pesten *Müller János*nak volt iól menő műkereskedése a Nagyhíd utcában. Ott állította ki több, akkor neves portréfestő képeit, így a kezdő, még fiatal *Markó Károly*, akivel itt ismerkedett meg az akkor Pesten tartózkodó *Pulszky Ferenc* Nógrád megyei földbirtokos.⁷

A Szervita téren főleg litográfiai másolatokat lehetett kapni *Wagner József* boltjában. A bőséges kínálat bizonyára felkeltette a festeni, rajzolni tudó Madách érdeklődését, aki már a sztrigovai könyvtárból ismerte Mocsáry nógrádi monográfiáját, melyben *Lányi Sámuel*, kékkői mérnök és tájrajzoló készítette el tizenégy nógrádi vár képét.⁸

1830-ben alakult a Pesti Műegylet, az első kiállítást 1840-ben rendezték a redeute épületében névyszáz műtárggyal. A művészetpártolás hazafias feladatnak számított. ez tűnik ki abból, hogy a kiállítás elnöke *Jósika Miklós* báró, a választmányban szerepel *Széchenyi István* és *Andrássy Károly* gróf. A '41-es kiállítás alelnöke *Kossuth Lajos* volt. Ezen az aukción szerepelt Madách közvetlen környezetéhez tartozók közül *Andrássy Manó* gróf.⁹

Palágyi szerint a nyolcak közül csak hárman mutattak hajlandóságot és rátermettséget a rajzra, olajfestésre, „úgy mint *Lónyay Albert*, *Madách* és *Beniczky*.” Ezt a feltevést kiegészítem azzal, hogy tájképeivel szerepel a '41-es kiállításon az előbb említett *Andrássy Manó* és *Madách Imre* fiatalabb öccse, *Madách Pál*, két tájképpel.¹⁰

A már fent említett hazafias érzésnek tudható be, hogy a nemesi családokban a jobb neveléshez tartozott a rajz- és olajfestés alapjainak elsajátítása. A korabeli újságok tele vannak hirdetésekkel, melyben rajzolni, festeni tanító mesterek ígérnek tüneményesen gyors eredményt.

A tanítás rendszerint nem terjed ki másra, mint a másolás, utánzás elsajátítására, alapvető technikai fogások megtanítására. De az sem volt ritka, hogy később a festői ambíciók kibontakoztak. Így művésznek tekinthető a Nógrád

megyei grófkisasszony, aki életnagyságban megfestette apjának, a Nógrád megyei főispánnak, *Brunawick József*nek a képét.

Palágyi szerint Madách rajzmestere „*valami Gschwind volt.*” Érdemes megvizsgálni az adat hitelességét!

Gschwindt János 1824-ben született Pesten, 1844-ben Bécsben tanul festeni. Főleg arcképeket fest divatos, népszerű színésznőkről és művészekről (Taborsky, 1844; Marra, 1845). 1845–48 között Párizsban folytatja tanulmányait, ahol arcképeket állít ki. Az adatok alapján nehéz elhinni, hogy Gschwindt, aki 1837-ben mindössze tizenhárom éves volt, Madáchot „rohamléptekben” két év alatt olajfestésre is megtanította. A rajz és festés technikáját csak gyakorlott mestertől sajátíthatta el. Ha megnézzük az 1837-ben készült Wolff táncz órá-ját és az 1839-ből való Sixtus pápa képét, kitűnik, jó előrehaladást ért el, amit semmiképpen sem sajátíthatott el egy inaskorban levő festőtől. Továbbá, ismerve Gschwindt képeinek egy részét, ezek közül egyetlen képnek sem azonos a témája Madách festményeivel, rajzaival. *Vayerné Zibolen Ágnes* is úgy véli, Madách rajztanára Gschwindttel, „*a későbbi biedermeier arcképfestővel nem lehet azonos.*”

Palágyi adatait már Morvay is kétségbe vonta, úgy vélte, felületesen informált, és több esetben téved. Ezt erősíti meg *Radó György*, aki felhívja a figyelmet Palágyi névelírásaira. (pl. Wolfstein helyett Wolfsbeint ír).¹²

Véleményem szerint a Madách fiúk rajztanára *Schwindt Károly* volt. A boroszlói származású festő 1797-ben született és Pesten 1828–30. között telepedett le. Feleségével, *Bizenti Zsófiával* együtt arcképeket, tájillusztrációkat készített, és tanítással is foglalkozott. 1834-ben már jeles festőként emlegetik, aki táj- és arcképeket állít ki. A Honművészből rajzol 1835–42 között, képei Kohlmann metszeteiben jelennek meg. Az 1834-es kiállításon Zrínyi Miklós és Szent Imre herceg képével szerepelt, 1838-ban a pesti árvíztől készített tizenegy rajzával, 1841-ben ismét az arcképekkel, ezek között említik az Ámor címűt.¹³

Ha ezeket Madách korai képeivel, melyekhez metszett előképeket használt, egybevetjük, feltűnő az azonosság (Zrínyi, Szent Imre, Ámor). Érdekes adat még, hogy a '41-es kiállításon együtt szerepel Schwindt Károly és Madách Pál. Továbbá nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a Honművészt rendszeresen olvassa és abban jelenik meg az ifjú Madách verse, *Az anya – gyermeke sírján*.¹⁴ A korabeli értékelések szerint Schwindt „*pedáns festő, stílusbeli jelentőség nélkül.*” Ez a megállapítás igaz Madách rajzaira is.

*

A költő rajzain számozás található, de ezek alapján sem kronológiailag, sem téma szerint nem osztályozhatók. (A jelzéseket Madách Aladár készítette). A rajzok többnyire kisméretűek.

A Vegyes Jegyzetekhez hasonlóan eltérő formájú és nagyságú papírdarabokra rajzolt.¹⁵ A képek között akadt gondosabban formált, de vázaltszerű is, ceruzával, illetve tussal rajzolt. Elég gyakori az ismétlődő motívum a képeken. Valószínűleg nem művészi szándék, inkább a rokon művészetbe való kirándulás készítette arra, hogy miközben egyre feljebb haladt az irodalomban, mellékesen ebben a műfajban is alkotott.

A Madách-rajzok téma szerint többnyire három csoportra oszthatók: a családi élet eseményeihez kapcsolódó képekre, a romantikus tájrajzokra és az illusztráció jellegű alkotásokra.

A diákélet, tanulás, tanár-diák viszony több képen is szerepel. Ez az élmény foglalkoztatja ifjúkori leveleiben, szépirodalmi igénnyel számol be erről nővérének, a Máriához II. levelében.¹⁶ A karikatúra, torzítás a rajzokon és a levélrészletekben egyaránt jelen van. A Wolff táncz órája Palágyi szerint sztrégovai emlék, *Balogh Károly* pesti eredetűnek tekinti. A több kiadványban is szereplő Huszár Anna, amint a légy látja a plafonról című kép eredeti látásmódja érdemel figyelmet. Anna arcképét többször lerajzolja, róla készült egy kisméretű kép és az 51-es jelzésű kompozíció: hat női profil vesz körül egy férfiarcot. Illusztráció jellegű ez a rajz, és párja az 1. jelzésűnek, melyen a hat férfiarc közül a felső Madách önarcképe. A játékos, jelképes kompozíció érdekessége a felül és alul elhelyezett miniatűr jelenet, mely groteskságával, triviális jelentésével az élet árnyoldalait jelzi.

Ez a dolgokban rejlő többértelműség, jelképekkel kifejezett gondolatiság szerepel a Görgey álma című festményen. A kép sajnos rossz állapotban van, a háttér sötét, az alakok elmosódottak. A nyitott szemmel „álmodó” férfialak fejére felett lebegő alakok tépik szét a dicsőség szertefoszlását jelképező babérokoszorút, a lefordított Kossuth-címer a szabadságharc elvesztését idézi. A háttérben álló akasztófa felé lebegő honvédalakok az aradi tizenhárom sorsát előlegezik. Madách kedveli a képrejtvényt, maga is alkot ilyet. Ez a típusú ábrázolás, a dolgok egymás mellé rendelése, laza összekapcsolódása figyelhető meg néhány versében. Az allegorikus jellegű közlés visszatér majd késői novellájában is.¹⁷

*

A rajzok második csoportját alkotják a tájképek. Ezeken többnyire hegyvidéki tájak, kanyargós utak, hegyi falvak, romantikus hangulatot tükröző malmok váltják egymást. Ismerve a kor divatos tájképeit, feltételezhetjük, hogy metszetek után rajzol, könyvillusztrációkat utánoz. A bevezetőben említett alkotók bizonyára hatottak a rajzolni, festeni tanuló Madáchra. Mégis úgy gondolom, hogy a képek többsége szervesen kötődik a költő élményeihez: a művészi tükröződés egyik formája. Irodalmi alkotásaival együtt teljesebb képet kaphatunk róla.

A költőben már korán kialakul az az igény, hogy amit leír, azt le is rajzolja. Lónvai Menyhértnek levélben készül bemutatni szülőföldjét. Sztrégovát, hogy az legalább „*leírással ösmerje*”. A gondosan bemutatott részletek: „*Lakunk egy dombon van*”, körülötte „*angol ízlésű kert*”, „*szőlő, akol, tó*”. pontosan követhetők a tájképen. Már itt megfigyelhetjük a stilizált faábrázolást és a mértani arányokat követő, parkrészletet. Mint ismert, térképet is arányosan és pontosan készít. Az apró részletekre is ügyel, a távlat talán kevésbé szerencsés. A témát többször meg is írja, ezek közül kiemelkedő a Kolossvak című késői novellájának „Sztrégovaképe”.

A felvidéki gyógykúrákról több levélrészlet számol be. Ilyen az 1840 júliusában Pöstyénben kelt levele, melyben a trencséni fürdőt, a sebes folyású Vág folyót és a szétszórt hegyi telenülést írja le. Ennek az útnak az élménye több rajzon is megjelenik. A szernentin út fel a hegyre, a háttérrel betöltő fenyves és a házrészletek különböző ötletekkel variálva térnek vissza a 8., 10., 13. képen. Elveszett egy „*szép tájleírás, melyet Beckó váráról és egy mulatságos hajóútról készített*.” Valószínűleg ehhez tartozott a 44. jelzésű alkotás, mely emlékeztet Mednyánszky Beckó váráról készített képére.

A tájképek nem azonos méretűek (ceruzarajzok). Ha összehasonlítjuk a sztrégovai tájfestménnyel, ezek lényegesen gyengébb alkotások. Igazi amatőr rajzok,

távlat és festőiség nélkül. Apró, mozaikszerű részleteket helyez egymás mellé (lépcső, park, híd, vízesés stb.) Ez a szerkesztési elv érvényesül a legjobb verseiben is. Az induló lendület lefékeződik a mozaikszerű részek miatt, a gondolat ellaposodik (ld. Alföldi utazás). Ez a zsúfoltság a Tragédiában is jelen van, apró képek kompozíciójára épül fel egy-egy szín.

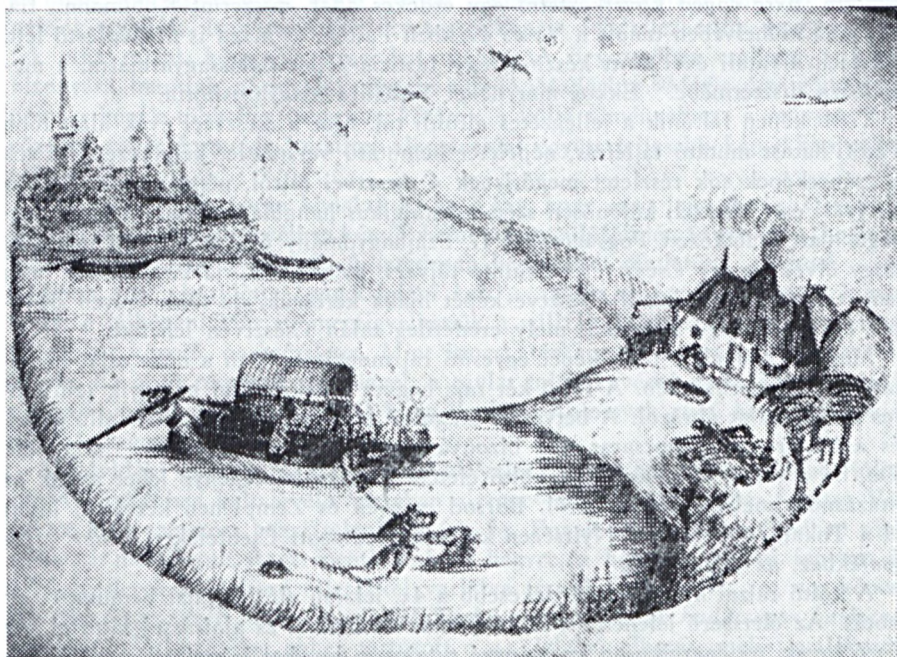
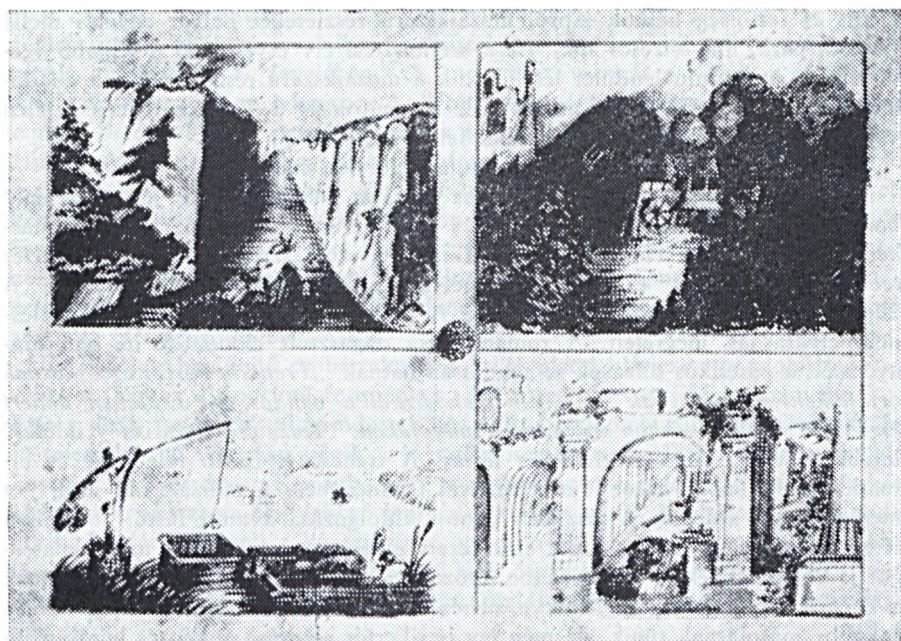
Szerencsére a szerkezetet ott a gondolati mélység összetartja.

Madách első nyomtatásban megjelent prózáját a Regélő 1841 júniusi számában folytatásban közölték, az Ország- s népismertetés rovatban, Trencsini más-ként tepliczi fürdők címmel. *Mátray Gábor*, a szerkesztő megdicséri a „*jeles tehetséggel érkezőt*” és a rajzot is, melyet „*szíves vala velünk közölni*”. A kép Kohlmann metszetében jelent meg. Az útleírás, -ismertetés a korabeli ízlésnek, elvárásnak megfelelt. A romantikussá dagasztott mondatok itt sem hiányoznak, a patetikus túlzások színpadiasan hatnak. „*Trencsin bércei az őskornak óriásaiként mosolyognak*”... „*E bércek közt áll a vándor, ha keblében bonérré érző szív dobog... akkor szeméből könny fakad.*” Kazinczy hazafias ihletésű intelmeinek pontosan megfelelt a leírás. A trencsényi fürdő felépítése és elrendezése feltűnően hasonlít a sztrégovai festményhez. A stilizált fák sora, a meglepően jó arányok, a részletek pontos kidolgozása avatott festői technikát tételez fel. Az épületek között elhelyezett embercsoportok némi mozgalmasságot is kölcsönöznek, a népviseletbe öltöztetett alakok etnikai hitelességet adnak a képnek. Madách rajzait ismerve, nehéz elhinni, hogy ez eredeti alkotás lenne. Inkább másolásnak tűnik, de még így is sikerült alkotás. A kép és leírás stílusa is eltér egymástól. A képet tehát Kohlmann metszetében jelentette meg a Regélő, Kohlmann pedig, aki Schwindt munkatársa is volt, feltehetően Madách ismerte. Erre enged következtetni egy érdekes adat, miszerint Kohlmann fia, aki apja műhelyében tanult a '30-as években Pesten, és maga is arcképfestő lett, Madách hivatali éveit alatt készített egy Justicia-képet Balassagyarmatra, a megyeháza dísztermébe.¹⁸ Ekkor már nevét Vidékire magyarosította.¹⁹

Több képen feltűnik a jellegzetes alföldi táj. Már a csesztve-i évek alatt több Petőfi-hatást mutató tájleírás, népeletet bemutató versrészlet keletkezett. Ezek a zsánerképek sok részletet megőriznek a csesztve-i tájról, népszokásokról, így a Nyári este, Összel, különösen szép nosztalgikus hangulatot áraszt a költő fog-sága alatt keletkezett Fogságomból II. Szájhagyomány őrzi a faluban ma is, hogy elveszett egy Csesztvét bemutató tájvers, melyet a kúria késői lakói még ismertek. A rajzok közül Csesztve képét hiába keressük, de több helyen szerepel egy pallószerű hidacska, mely eredetileg talán Csesztvén lehetett.

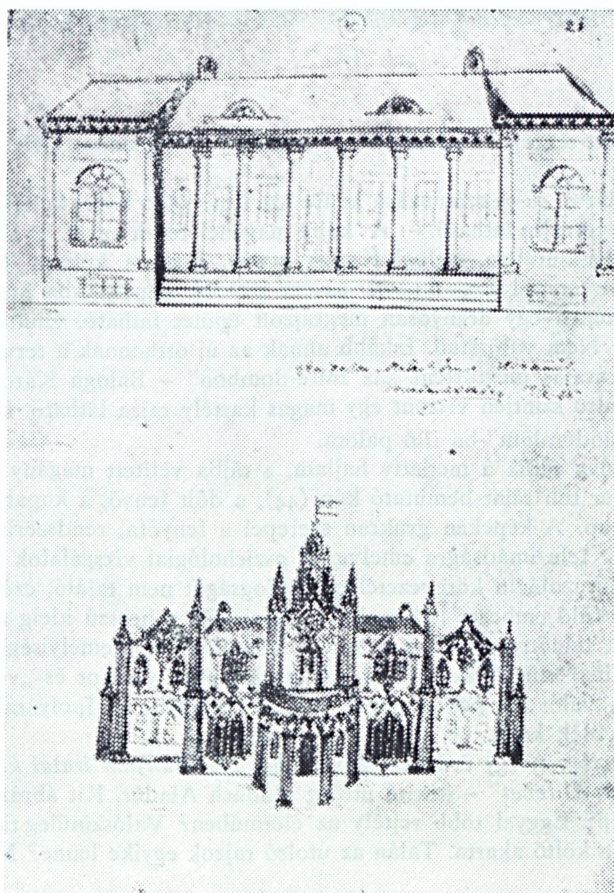
Madách kedveli a több képet egyesítő rajzmontázst, ilyen a négy tájat bemutató 48. számozású kép. A felső két rajz hegyes vidéket, alul az egyik jellegzetes alföldi tájat ábrázol. A betvárral száguldó ló, a gémeskút mellett álló golya, és a háttér vízes, mocsaras tája bizonyára több korabeli tájképen szerepelt. De, ha a rajzot elhelyezzük a költő életében, talán képregénye lehet annak az utazásnak, melven Sztrégováról, Borsod megyén és Zemplénen keresztül jutott el a Tokaji hídhöz, és a Nyírségen keresztül leutazott Csehtelekre *Fráter József*ekhez, az eljegyzésre.

A költő rajzai közül a legérdekesebb a 43. jelzésű alföldi tájat bemutató alkotás. Az életszerű jelenetet a költő pontos dátummal és aláírással látta el. Az úszó lovak, az energikusan kormányzó tutajos, a lovakat irányító kocsis jól fel-idézi a megáradt folyón való átkelést. A fedeles utazókocsi előtt kénvelmesen elhelyezkedő utasok között nem nehéz felismerni az ülő alakban a költő személyét. A két nőalak közül az egyik *Fráter Erzsé*, a másik a kísérője.

A kép valós élményt rögzít. Több vers számol be arról, így Az alföldi utazás is, hogy kocsin járták be az Alföld egyes vidékeit. „*Lánykámmal utaztam alföldi vidékén.*” Erre az utazásra az esküvő előtt került sor, mint ezt más dokumentumok is bizonyítják.²⁰

A kép azonban más élményt is rögzít. A tutajon jól látható központi alak egy fegyveres pandúr. Jelenléte más korszakot idéz. A képen a szerző saját kezű aláírása mellett pontos dátum áll: 1850. okt. 6. Vagyis egy év múlt el az aradi vérengzés óta! Madách több művében megidézi a tragikus eseményt, epigrammájában, Az aradi sírra, és a már többször említett Görgey álmában. Úgy tűnik, a képen több élmény együtthatása jelentkezik. Madách kedveli az egymásra vetítés technikáját, ezt teszi a Halál költészetében és a Fogságom II.-ben. A kép tehát egy másik alföldi utat is idéz. Az önkényuralom első évében, 1850-ben Madách kénytelen leutazni Szegedre, hogy nővére, a meggyilkolt Mária hagyatéka ügyében intézkedjék. Így ismét végigutazik az Alföldön, erről az élményről is versben számol be. Felidézi a szabadságharc emlékét a pusztán, majd személyes sorsáról is szól: „*Miért maradtam én meg sírásónak?*” Ehhez az úthoz belföldi útlevelet kell váltani, amit a vizsgáló állomásokon fel kellett mutatnia. Így két élményt is összekapcsolt, egy derűs idillikus utazást Fráter Erzsikével, és egy „*sorsunk sok csapása*”-val megtett utat, melynek szimbóluma a fegyveres pandúr és a dátum a kép alatt.

A rajzok között térkép és telekbeosztás is szerepei, a gazdasági élet tartozékai ezek.

Madách Aladár a 46-os számozású képre azt írta: 1860 körül keletkezett. A képen egy ház tervrajza látható. – A költő magánéletének egyik gyakran említett része a Borka-szerelem. Balogh Károly említi, hogy a költő a '60-as évek elején házépítési tervvel foglalkozott, és ezt szokták kapcsolatba hozni Borkával. A jelzett képen egy arányosan megrajzolt épület látható. Csupán stílus tanulmány lenne? Nem valószínű. Inkább annak az új otthonnak a terve, melyhez az alapok lerakása is megtörtént „az Imre-dombon” – Balogh Károly emlékei szerint. A kép alsó szintjén viszont egy magas kastély rajza látható, fantáziacsapongás, egy „Tündérálmom”-ba illő palota.

Több képen úgy tűnik a medatív hajlam, a tájba vetített magány kap szerepet. Ilyen a sivár téli tájat bemutató kép (44), a dőlt fenyő, a kopár cserje mögött a kihűlő nap. A képeken gyakran szerepel a fenyőfa, rendszerint megdőlve, karjait az ég felé imádságra emelve. A pszichológiai vizsgálatok szerint az ilyen típusú faábrázolás a környezetében boldogságot nem találó, ezért a fantáziavilágba menekülő emberre jellemző. De kifejezője a hosszú ideig anyai hatalom alatt tartott felnőtt pszichéjének is.²¹ A kép Madách személyiségjegyein túl, felidézi az eszkimó szín sivárságát, a „korcs” kúszófenyőbokr és „végtelen hóvilág” képét. A valós táj pedig, amely mintául szolgált, az Ipolyáradás, az el-mocsarasodott vidék képe.

A rajzok között van egy érdekes lányarckép. „Édesanyám iratai között találtam, nem tudom, ki lehet” – írja rá utólag Madách Aladár. Kiket ábrázol a bájos, fiatal lányarckép? Eggyel több rejtély az életműben? Valószínűleg titok marad, mint ahogy azt a költő akarta. Talán az utolsó rajzok egyike lenne? Mindeneset-

re emlékeztet a Kolossyakban – Madách utolsó novellájában – leírt képre. A „tündérszép női arcképre”, mely a magányos háziúr szobáját díszítette, s az hosszan elnézte azt. Tekintsük jelképesnek ezt a részletet, hisz’ megfejtetni úgysem tudjuk.

A teljesség igénye nélkül a Madách-rajzok, -testmények néhány jellemző vonását igyekeztünk megragadni. A költőt ifjúságától élete végéig elkísérte az a törekvés, hogy a világot ne csak leírja, hanem le is rajzolja. Amit látott, megjegyzett: „Egyetlen eszmét sem bízott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tovaszáll, hanem papírszeletekre tette.” Ez történt itt, e képeken is, megőrizte, rögzítette benyomásait, emlékeit. – Kálnay Sándor feljegyzi, hogy halála előtt többször felkereste a csesztvei házat, kiült a domboldalra, egy távoli pontra szegezte tekintetét, és elmélyülten gondolkodott. A mellette elhaladó gyermekeket sem vette észre. Talán ez a figyelem-összpontosítás a legjellemzőbb a rajzaira is. Minden kis részletet megfigyel, elraktároz.

Rajzai gyenge alkotások, művészi értékük önmagukban alig van.

A költő művészetének harmadrangú szereplői. Bizonyára a szellemi igényen túl, valamiféle játékos lelki kikapcsolódás is vezette megalkotásukban. Így személyiségének jegyét is őrzik a képek. Melankolikus beállítottsága mellett tükrözői a költő humorának, groteszkbe hajló karakterének. A rajzok részei az életműnek. Vizsgálatukkal a teljes ember, a művész, a gondolkodó megismerése felé ismét egy újabb lépést tettünk

JEGYZETEK

1. OSZK, Kézirattár analékta. 3847 Madách-rajzok. 2. Lyka Károly: A táblabíró világ művészete. Gyoma, 1981. 70. 3. Vayerné Zibolen Agnes: Madách Imre. Művészet 1964 8. 4. Mednyánszky Alajos: Festői utazás a Vág folyón, Magyarországon (1825) Bp. 1981. 5. Györffy Miklós: Madách kiadatlan levelei. Irodalomtörténet. 1959. I. 80. 6. Lyka i. m. 7. Pulszky Ferenc: Életem és korom. 1880. I. 85. 8. Mocsáry Lajos: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai. Kecskemét, 1982. Mocsárynál az „Előfizető urak” jegyzetében idős Madách Imre neve is szerepel. 9. Lyka i. m. 67. 10. Lyka i. m. 396. 11. Debcsényi Dezső: Nógrád megye műemlékei III. k. 125. B. J. képén felirat Verseggy Ferencről: „Őn kezétől festett képe jó atyjának / Legyen örök jele ragaszkodásának / Mellyel Henriette Nógrádot dicsőíti. / Mig mellét a lélek életre hevíti.” 12. Radó György: Madách Imre életrajzi krónikája. Salgótarján, 1987. 30. 13. Lyka i. m. 385. 14. Honművész. 1839. dec. 28. 15. Kerényi Ferenc: Madách Imre „...Irtam egy költeményt”, Bp. 1839. 16. MÖM Halász Gábor II. 922. „...a frizurás professor... kecses ajkairól hallom becsületes nevem elzengeti” „a tanár... elaludt lármánk dacára.” 17. MÖM. i. m. II. 512–540. 18. Dercsényi Dezső: i. m. 125. 19. Lyka i. m. 486. 20. MÖM i. m. II. 1039. „Mi kedvesem (ti: Fráter Pál, Pálné és Erzs) e hó 24-én (június) megyünk Pestre, ha szándékos van, akkor jöjj velünk.” 21. Emanuel F. Hammer: A ház-fa-személy projektív rajzteszt (kézirat).

Réti Zoltán akvarelljei

Madách Mózeséről

Azoknak, akik a cím láttán elírásra, vagy nyelvi botlásra gyanakodnak, ki kell jelentenem: tudatosan nem Madách drámai költeményéhez készült vízfestményekről beszélek. Mert véleményem szerint Réti Zoltán művei nem illusztrációk, legalábbis nem szokványos értelemben azok.

Az illusztráció fogalmához óhatatlanul a másodlagosság, sőt némiképp az elődség melléke tapad. Adva van egy irodalmi mű, amely önmagában is megáll, és Madách műve a némileg zavart, sőt kínosnak nevezhető első fogadtatás ellenére, a több mint százéves purgatóriumból kiszabadulva, végül is bebizonyította, hogy ilyen, és elvileg elképzelhető, hogy semmi szüksége sincs illusztrációra. A valóban értékes, létjogosultságát magában hordozó illusztráció nem a műhöz, hanem a műről szól, nem egyszerű dekoratív, könyvszépítő elem, hanem az irodalmi szövegnek grafikai nyelven való újraalkotása.

Réti Zoltán tizenhat akvarellből álló sorozata ilyen újraalkotás, a Tragédiához kapcsolódó munkáinak nemcsak méltó folytatása, hanem a művész fejlődésének, elmélyülésének, emberi és technikai érettségének újabb állomása. Képzőművészeti szakértők már nyilván méltatták és méltatni fogják Réti akvarelltechnikájának magas színvonalát, én most művészbarátom alkotásait jelentéstani, kissé pedáns szóval: „szemiológiai” szempontból szeretném röviden elemezni. Arra a kérdésre keresek választ, hogy Madách szövege miként vált a művész keze nyomán színekké, foltokká, vonalakká, s egyáltalán mi az, amit rögzített a drámai költeményből. S itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy Réti a legkevésbé sem vállalkozott könnyű feladatra. Hisz Madách Mózesé, épp az ábrázolás szempontjából, sokat vitatott, sőt vitatható alkotás. Ismeretes, hogy az 1861 végén akadémiai pályázatra beküldött mű nem nyeri el a bírálók tetszését. „Dramatizált eposz”-nak nevezik, amely csak részletszépiségekkel rendelkezik, de egészében elvetendő. Zavarta a kortárs szakértőket, hogy bár Madách megtartotta a szokványos drámák ötös tagozódását, a részek vajmi kevésbé nevezhetők felvonásoknak, a valóságban egyenlőtlen hosszúságú és tagozódású képek; az utolsó. Keresztury Dezső átiratában (Magvető, 1966), 36 sorból áll, tehát klaszszikus értelemben csak rövid jelenetnek számít. A mű ideológiai rehabilitációját az ötvenes években Horváth Károly, esztétikai rehabilitációját pedig kb. tíz évvel később az „élő színpadra alkalmazó” Keresztury Dezső végezte el, a brechti epikus dráma előfutárának tekintve Madách Mózesét: „Az író – olvassuk az említett kiadás utószavában (151–152. l.) – kis, feszült drámákat fog össze – mint a Tragédiában is – egyetlen hatalmas ívvel.”

Réti ezeket a kis drámákat ábrázolja – kivételes tömörítő erővel, néha már a szimbolizmushoz közeledve, de mindig elkerülve a sematizálás veszélyét. Már pedig ez utóbbi különösképp fenyeget egy olyan mű esetében, amelynek cselekménye és szereplői – függetlenül attól, hogyan vélekedünk a Biblia valóságértékét illetően – mitológiai jelekké absztrahálódtak.

Réti Zoltán legnagyobb érdeme, hogy – a fő cselekményvonal látszólagos kárára is – jelentős helyet biztosított sorozatában a személyes kapcsolatok megjelenítésének. Már az első kép is ilyen. Mózes „ellágyulva megöleli” anyját, Jókhebedet, így ébredve nemzeti identitástudatára. Lényegében ebbe a kategóriába tartozik a további három kép is: a kígyót kiáltozó, felborzolt hajú, megcsúfolt Mária örült tánca, a távoli hazáért epekedő Mózes idilli ábrázolása, Mózes és Cippora szerelmi jelenetének nyílt s épp nyíltságánál fogva egészséges erotikája. A szerelem egy másik aspektusát mutatja be a 12. kép: Józsue melankolikus búcsúját Amrától, a moabita hercegnőtől: „Menj Amra, menj, / Ha gyöngé lennék is s könnyörgenék, / Hogy csak maradj.” Mózes óvásának enged ezzel az áldozattal, amikor nem akar „ellen-séget vezetni sátorába”. Ilyen lágy hangvételő, poetikus jelenetek viszonylagos nagy száma mutatja, hogy Réti Zoltán nemcsak kiváló grafikus, de jó zenész is: jól ismeri a dinamika alapvető szabályait, jól tudja, hogy a forték és fortissimók csak a halkabb részletekhez viszonyítva érvényesülhetnek igazán. Ilyen dinamikus csúcsot jelent a hatodik kép: a rémangyal, Asszasziel megjelenése, aztán valóságos dinamikus ívet képez a kilencedik, tizedik és tizenegyedik akvarell: a bálványimádó nép megátkozása, a Józsue-nak kiadott parancs a hűtlenek legyilkolására, majd a moabiták elleni harc, amelyet Mózes karját felemelve irányít („Ó Jehova! seregek Istene! / Harcolj velünk, – ne hagyd elveszni néped!”). Ez a szerkesztésmód, hangsúlyozom, a zenében olyan gyakori íves konstrukcióra emlékeztet, amely számos népdalunkra jellemző, s csak egyetlen műzenei példát említve, Bartók–Balázs „Kékszakállú”-jában is világosan kimutatható. Ezt a csúcjellegét Réti a gyorsításra emlékeztető ritmikai sűrítéssel is erősíti. Az említett jeleneteket megelőző nyolcadik kép az aranyborjú imadását, a körülötte vonagló pogány táncot mutatja be. Nos, ez az egymást követő három jelenet a szövegben szorosan egymást követő részekhez kapcsolódik, amelyek a már idézett 1966-os kiadásban a 85., 86. és a 87. lapon olvashatóak. (Érdemes lenne Réti sorozatában a domináló színek, tónusok egymásra következéséből kialakult ritmust is megvizsgálni, de ehhez elengedhetetlen lenne a vizuális szemléltetés.)

Most, hogy ezeket a sorokat írom, világosul meg bennem mindenféle zenei és képzőművészeti ismertetés abszurditása, ha a közvetlen szemléltetés nem lehetséges. Én a Réti Zoltánál készített diapozitívokat vetítgetem a falra, hogy felidézsem a balassagyarmati műteremben látott eredetiek felejthetetlen és semmivel sem pótolható élményét. Remélem, az olvasónak is elérhetővé lesz ez az élmény, hisz Réti Zoltán sorozata nyilvánvalóan számos vándorkiállítást él meg. Lesz tehát mihez kötnie ezt a természeténél fogva tökéletlen hebegést.

Nagyon sok mindenről lehetne, sőt kellene még beszélni. A csipkebokor izzó lobogásáról (5. kép). Az utolsó előtti akvarell felejthetetlen letalálástáról: ahogy a nézővel szembeforduló Mózes szemében tükröződik – a Kánaán... Arról, hogyan jelentkezik a sorozatban a nógrádi táj: Madách és Réti tája, és hogyan felelnek a sorozat egyes képei Réti egyéb akvarelljeire, mint Jókhebed első képbeli arca és fejkendője az oly nagy szeretettel ábrázolt palóc anyákra...

Összegzésül: Réti Zoltán művei mindenképpen megérdemelnék az egészen széles nyilvánosságot. Remélem, hogy ez az önmagában megálló sorozat illusztráció formájában is terjedni fog, majd egy újabb Mózes-kiadás szerves részeként.

NYÉKI LAJOS

MARSCHALKÓ ZSOLT.

Mátrai képek I.

(Fejezetek Nógrád megye zenetörténetéből)

PRELÚDIUM

Nógrád zenei élete nagyrészt még feldolgozatlan. E tanulmány csak néhány képet, mozaikkockát villant fel a megye zenetörténetéből. Nem törekszik összefoglalásra. Egy majdani, a teljesség igényével készülő munkához szeretne adalékokat szolgáltatni. E néhány oldal, mely tétova, bátor-talan kísérlet, afféle zenei képeskönyv, azt akarja bizonyítani, hogy az itt élő népnek, muzsikuskoknak az idők folyamán nemcsak önmaguknak, szűkebb pátriájuknak volt mondandójuk, hanem olykor az egész ország, sőt Európa és a nagyvilág számára is: zenében.

TINÓDI HISTÓRIÁS ÉNEKEI

1541 nyarán a török csapatok besétálnak a budai várba és elfoglalják azt. Török Bálint fogságba esik, Tinódi Sebestyén elveszti legfőbb pártfogóját. Az „emberi élet útjának felén” járó katona-költő-muzsikus megválni kényszerül szigetvári otthonától. Hosszú vándorévek következnek. Ezalatt sok mindent lát, hall, tapasztal. Kóborlásai során rádöbben arra, hogy a három részre szakadt országnak nem – vagy nemcsak – széphistóriákra van szüksége, az ő Jázon királyról szóló költeményére például, vagy olyan allegorikus bibliai történetekre, mint a „Judit asszon históriája”. A „két pogány közt” sínylődő nép igaz szavakat, hiteles tudósításokat vár az ország sorsáról, vigasztalást nagy nyomorúságában. Megírja Eger vár viadalának történetét és annak Summáját, Enyingi Terek János vitézségét, a Szegedi veszedelmet. Fogadóknak, kocsmái asztaloknál, végvárak udvarán szórja szét a híreket, agitál és protestál. Kassán lakik, de az ország végvidékeire is elutazik egy-egy különlegesnek ígérkező esemény kedvéért. Megjárja Erdélyt, Debrecent, a Dunántúlt.

Históriás énekeinek egy része szorosan kapcsolódik Nógrád megyéhez. Néhány költeményében megemlékezik Balassa Menyhértől, a kor hírhedt rablólovag-kiskirályáról, aki egyébként kiváló katona volt, és énekel több nógrádi vár birtokosáról, Losonczy Istvánról.

A „Varkucs Tamás idejében lött csaták”-ban pedig szinte teljes lajstromát sorolja fel ezeknek az erődítményeknek. A Kapitán György bajviadalja elmeséli, hogy a főhős, Hollókő várának ura összemarakodik Hubiár ágával egy foglyon, ezért kihívja párviadalra. Mivel Losonczy Ist-

ván megtiltja kedves emberének, hogy életét kockára tegye, Gróf (Salm) Miklós úgyszintén, ezért Kapitán György a királyhoz fordul engedélyért. A viadalt 1550. augusztus 10.-én – Szent Lőrinc napján – tartják a bujági vár előtti réten. Tinódi a tőle megszokott részletességgel, a szemtanú hitellességével éneklí meg az ütközet lefolyását. A jelenlévők felsorolása után – köztük van Balassi János is, Balassi Bálint apja –, megtudjuk, hogy a mérköző felek magukra öltik harci ruhájukat, igazlátókat állítanak ki. Először kopjával rontanak egymásra, majd törrel és buzogánnyal. Mindketten megsebesülnek, végül is eldöntetlenül zárul a párviadal. Elkészönnék egymástól és

„... Terek sereg Szondába vígan szálla,
Jó Bátorí György Bujákba bésszálla,
Urakval, vitézekvel ott vígada.”

A művet egy Dávid királyról és Góliátról szöló példabeszéd zárja le, buzdítasul és okulásul a magyar vitézeknek. A zárószakaszból – mint személyes utalásból a keletkezés időpontjára és helyére – azt is megtudjuk, hogy a költő Kassán „bánkódik, hogy kevés píz ü taslyába”. A történetet több korabeli feljegyzésből ismerjük, így valószínű, hogy a viadal a maga idejében jelentős vitézi tettnek számított.

A költő utolsó éneke a Budai Ali basa históriája. A versfőkből értesülünk arról, hogy „Khadum” – vagyis herélt – Ali basa nyolc várnak, kastélynak megvédéséről” mesél a költemény. Ezeket a végvárat a budai basa alig három hónap alatt foglalta el. Dunántúli hadjárata után, melynek során elveszett Veszprém, „Felföld tartománnak ő rontója” a nógrádi, honti várak ellen indult. Drégely várának négynapos ostroma a magyar történelem legszebb és legtanulságosabb történeteinek egyike. Tinódi részvéttel és hősöknek kijáró tisztelettel emlékezik meg a vár védőiről. (Arany ebből a históriás énekből meríti majd híres balladájának, a Szondi két apródjának témáját). Jellemző az akkori állapotokra, hogy a zsoldosok egy részét Szondi maga fizette és még az ágyúk mozgatásához kért két köteg kötelet sem kapta meg, mivel annak kiutalásához Pozsonyban kellett hozzájárulni. (A bürokrácia már akkor sem volt ismeretlen fogalom.) Ráadásul az erődítmény erőteljesen megrongálódott, mert egy villámcsapás következtében felrobbant a lőporraktár.

Drégely megvétele után:

„Ságra és Gyarmatra basa elerede,
De az két kastélba ő egy embert sem lele.”

A szécsényi várat – mivel katonái megszöktek –, Árokháti Lőrinc felgyújtotta. Hollókőnek két kapitánya volt az ostrom idején, Csák Imre elfutott volna a török elől, de társa, Szaki András megakadályozta ebben, sőt meg akarta ölni gyávaságáért. Végül a budai basa elfoglalta a várat, a két parancsnokot azonban szabadon bocsátotta. Csák Imrét bajtársai megvetették kishitúségéért és mivel

„... magát ezzel gyűlölségbe hozá,
Öt addég kergeték, szökék Terekországba.”

Bujákat Nagy Márton próbálta védeni a többszörös túlerővel szemben. Katonáival öt napig állta az ostromot, aztán éjjel megkíséreltek kiszökni az erődből, de elfogták és kivégezték őket:

„Lőn köztük hasonlás, térbázát feltörék,
Éjjel kiszökének, ottvalót elvivék,
Az jancsárok őket utakon leselék,
Őket mind levágák, Mártont fogva elvivék.”

Tinódi a Zsigmond király- és császárnak krónikájában meséli el Tar Lőrinc pokoljárását. Pászthói Ráthold Lőrinc¹ királyi étkefogó 1408. január 10.-én útlevelet kap Zsigmondtól, hogy meglátogassa Szt. Jakab sírját Compostellában és Szt. Patrick purgatóriumát Írországban. Megjárta Jeruzsálemet és Krétát. Láta a Sinai-hegyet és Noé bárkáját. Ezután jutott el Szt. Patrick barlangjához. Ezt a szent helyet állítólag Isten mutatta meg az írek apostolának, mondván, hogy aki itt egy napot és egy éjszakát tölt el, az megtisztul földi bűneitől. Ezért hívják purgatóriumnak. Sok zarándék kereste fel a barlangot. Az itt jártak közül különösen híres Oenus lovag meséje – zarándokhelybéli látogatásairól. Nem a király étkefogója volt az első magyar, aki megjárta a purgatóriumot, hanem György vitéz, jó fél évszázaddal korábban. Ennek a 24 éves fiatalembernek valóban volt mitől megtisztulnia, hiszen 250 (!) gyilkosság terhelte a lelkiismeretét. Tar Lőrinc itteni látomásairól egy dublini szerzetes, Yonge feljegyzéseiből értesülünk. Nem valószínű, hogy Tinódi ismerte volna ezt a kéziratot, inkább énekmondók elbeszélésében hallhatta a történetet. Erre utal a népmesék hangulatát és szófordulatait idéző kezdősor is:

„Éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrinc egy pokolba bement volt,
Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
Négy szeginél négy tüzes ember állt volt.”

Az elkárhozottak itt bűnhődnek földi vétkeikért: Hamis dézsmaért és „vámszörzésért, levél-váltságért”, háborúságért. Látja Zsigmond királyt is, aki paráznaságért egy tüzes kádban „feredett volt”.

Amikor Tar Lőrinc hazatérve beszámolt uralkodójának tapasztalatairól, látomásairól, a király úgy megijedt, hogy tizenhárom várost elzálogosított nyolcvanezer forintért és templomot építtetett, hogy megmeneküljön a reá váró rémségektől. A történet a nép között is elterjedt, mely bizonyára jól mulatott feljebbvalói rovására.

BALASSI NÓTAJELZÉSEIRŐL

1572. szeptember 25.-én Miksa császár fiát, Rudolf trónörökösét Magyarország királyává koronázzák. Istvánffy Miklós, kiváló történetírónk ünnepi beszámolójában megemlíti, hogy az „asztalok eltávolítása után a hadi ifjúság és az előkelő férfiak felserdült gyermekei a ház tornácában táncot jártak, közülük Balassi Bálint, a kegyelembe minap visszafogadott Jánosnak fia nyerte el a pálmát, abban a táncnemben, melyet a mi juhászaink sajátos és külön táncának ismerünk, a külföldi nép pedig valamennyi magyar közös táncának tart. A császár és a király, s a többi hercegek egy magas emelvényről gyönyörködve nézték őt, amint Pánt és a Satvrusokat utánozva, lábszárait hol összekapta, hol szétvetette, hol pedig felszökellve ugrándozott”. De Balassi János Bálint nevű fia nemcsak a táncművészetben, hanem a zenében is jártas.² Ismerjük „Ad notam” és „Azon nótára” jelzéseit. Ezek a költemények eredetileg is éneklésre, vokális előadásra készültek. Vannak olyan Balassi-versek, melyek egyazon

dallamra utalnak. A költő különösen kedvelte pl. a Csak búbánat, a Bánja az Úristen énekeket és a Palkó nótáját. Körülbelül harminc „Ad notam”-ját ismerjük, ebből valószínűleg 13 magyar, 17 pedig külföldi, idegen eredetű. Végtelenül változatos formai és etnikai sokféleségről tanúskodnak ezek. A harminc dal huszonnyolc különböző szerkezetet reprezentál. Van köztük a magyar dallamokon kívül olasz, román, török, lengyel, német, szlovén eredetű is. A zenetudomány sajnos csak nagyon keveset tud ezek közül azonosítani, mert bár címüket, kezdősoraikat ismerjük, magukat a melódiákat nem őrizte meg az emlékezet, vagy pedig énekeskönyvek lapjain lappangnak azonosítatlanul. A zenetörténészek, irodalomtudósok így gyakran kényszerülnek találgatásra. Ez persze meglehetősen bizonytalan módszer. Balassi egyik híres, ifjúkori költeménye a Gianeta Padovana nótájára készült. Van, aki e mögött valamiféle divatos táncdallamot sejt, van, aki a *commedia dell'arte* szolgafigurájának becézett alakját; s van, ki egyszerűen úgy véli, egy olasz kurtizánról lehet szó, akinek nótáját a költő lengyelországi tartózkodása idején tanulta meg.

Essék szó röviden az alábbiakban arról az egyik idegen „Ad notam”-ról, melynek már a dallamát is sikerült azonosítani. Az „Egy német villanella nótájára” című költemény Jakab Regnart: „Ich hab vermeint” kompozíciójára készült. A németalföldi mester a bécsi udvari énekkar tagja volt, a prágai, majd az innsbrucki udvar karmestere. Háromkötetes dalgyűjteménye a maga korában igen népszerű. E dalok nagy része természetesen olaszos stílusú: napoletának, villanellák. Balassi első udvarló verseit Regnart költeményeinek hatására írja, akit személyesen is ismer, hiszen, amikor az imént idézett táncot járja Rudolf koronázásakor Regnart az udvari karnagy. A villanellát *Eckhardt Sándor* találta meg és közölte először 1913-ban az Irodalomtörténeti Közleményekben.

KISDI BENEDEK ÉS A CANTUS CATHOLICI

Kisdi Benedek (1598–1660) Szécsényben született. Tizenkét éves korától kezdve az itteni ferences kolostorban nevelkedett. Nagyszombatban tanult a katolikus restauráció középpontjában, majd Bécsben és Rómában a Collegium Germanico-hungaricumban. Sikeres egyházi személyiség volt, pozsonyi és esztergomi kanonok, Pázmány Péter káplánja. 1648-tól egri püspök, az ellenreformáció lelkes híve. Kassán papnevelő intézetet, akadémiát alapított. Az első magyar katolikus egyházi népénekeskönyv, a *Cantus Catholici* mecénása és védnöke. Sokáig úgy gondolták, hogy a szerkesztés is Kisdi munkája, ma már tudjuk, hogy ezt a feladatot *Szőllősi Benedek* végezte el: a „régie és új deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák” 1651-ben Lőcsén készültek a Brewe-nyomdában.

A protestánsok a XVI. században adtak ki énekgyűjteményeket, köztük olyanokat, melyeket kottával is elláttak. A katolikusok ellenben csak keves, kézíratos feljegyzéseikre támaszkodhattak. Már a nagyszombati zsinat sürgette egy katolikus énekeskönyv kiadását. A *Cantus Catholici* a magyar népének kialakulására vonatkozóan döntő jelentőségű dokumentum. Megbízható képet ad a legkülönbözőbb zenei rétegekről és a legfontosabb szakrális, egyházi dalokról magyar és latin nyelven. Kottája persze még idegenszerű, mint kortársaié általában, kevésbé hajlékony, kevésbé képlekeny.

Katolikus és alaposan átvizsgált, újra felszentelt protestáns dallamok alkotják a gyűjtemény gerincét.

A Cantus Catholici évszázadokon keresztül igen népszerű volt, több kiadását (1652, 1675, 1703, 1792) ismerjük. Legutóbb 1938-ban jelent meg.

ORFEUSZ ALÁSZÁLL

Lavotta János, a „bájos hegedűs”, a „Magyar Helikon érzékeny Euterpéje”, „a Magyar Orfeusz” életének utolsó két évtizedében kóbor zenészként, magányos garabonciásként járja az országot. Igazi munkahelye nincsen már ekkor. Főúri kastélyok, nemesi kúriák vendége. Megfordul többek közt Tiszaszöllősen és Tiszafüreden, Gesztelyen, Berentén, Nógrádban pedig *Gyürky Pál* terenyi kúriájában, *Benkó Jónás*nál és még talán a megye néhány egyéb rezidenciáján is. Ha nem találkozna Terenyén *Szemere Pállal* nem sok szót érdemelne ez a nógrádi kapcsolat. A kiváló író azonban olyan jellemzést hagy ránk kettőjük találkozása után, amely a Lavotta-irodalom alapvető fontosságú dokumentuma.

Keveset tudunk erről a muzsikusról. Életrajzában sok a bizonytalan adat, a fehér folt, gyakran kényszerülünk homályos feltételezésekre hagyatkozni. *Szemere Pál* levele azonban, amely töredékes és befejezetlen ugyan, mégis kendőzetlenül, a kortárs hitelességével állítja elénk a verbunkos triász tragikus sorsú hegedűsét. Egy negyvenhét esztendő, barna hajú, sovány férfit lát maga előtt, aki rikító, kedvenc, gyűrt, zöld színű ruhájában, borostás arccal szórakoztatja a ház népét. Züllött bohém, aki világos és ihletett pillanataiban megbabonázza közönségét játékaival.

Eltékozolt és sanyarú élet... Nemes izsápfalvi és kevelházi *Lavotta János* nem úgy indult, hogy vidéki városok megtűrt zenetanáraként, főurak kegyenceként, elfeledett muzsikusként fog meghalni egy isten háta mögötti patikában.

Pozsonyban, Nagyszombatban, Pesten tanult, jogásznak készült, a Nemzeti Játékszín „muzsika directora” volt. A kolozsvári színház karmestere. Tanára *Sabodi Bonaventura*, Haydn zenekarában játszott. Biharit elbűvölte művészetével.

„Compositiójának karaktere felől itélni nem tudok” – írja *Szemere*, aki nem zeneértő és nem szakemberként bírálja játékát, *Kölcsey* azonban az Antimondolatban Lavottát, mint a kulturált, nemes magyar zenestílus képviselőjét állítja szembe Bihari cigányos modorával. Hallhatatlan műveket hagyott hátra. Aki *Petőfi*: Szülőföldemen című versét olvassa, hallgatja, annak fülében minduntalan visszacseng a záró sor refrénje: „Cserebogár, sárga cserebogár”. Ezzel altatja dajkája a gyermek *Petőfit*: *Lavotta* nótájával. Ismertek *Csokonai* költeményeire készült dalai. *Jókai* kettejük fiktív kapcsolatáról írja *Két zseni egy házban* című novelláját, *Lavottáról* pedig külön is megemlékezik a *Kiskirályokban*. *Erkel* a *Bánk bánban* idézi egyik motívumát, és hasonlóképpen a neves spanyol zeneszerző, *Sarasate* is a *Cigánydalokban*. *Hubay Jenő*³ 1906-ban színpadi hőst farag belőle a *Lavotta* első szerelmében. A háromfelvonásos opera címe a múlt század népszerű verbunkosára utal, amelyet az ő művének tulajdonítottak – torz fintora a sorsnak, hogy utóbb kiderült erről – *Kossovits József* szerzeménye. *Lavotta* a magyar programzene első képviselői közé tartozik.

Megírja Szigetvár ostromát. Tanítványa *Fáy András*, – akit Szemere a „haza mindenese”-ként aposztrofál – az első hazai takarékpénztár megteremtője, egy ideig Jobbágyiban él. Fia pedig *Fáy Gusztáv*, a XIX. század sajnos, korán elfeledett komponistája. (Fáy András és a magyar zenetörténet kapcsolatáról rövid, de alapos tanulmány jelent meg *Major Ervin*, zenetörténetünk kiváló kutatójának tollából.) A haza mindenese több alkalommal megemlékezik Lavottáról. Egy borszerető, híres muzsikusra című epigrammájában így állítja elénk:

„Bachus maga torkát adta LXXX-ának,

Apoiló újjait lantoló karjának,

Amaz őt magát ha van mivel bővségbe,

Ezek hallgatóit bozzák – részegségbe.”

A költő jól ismeri tanárát, annak minden erényét és fogyatékoságát. Nem kétséges, hogy legkiválóbb zenészeink közé tartozik, bár csak félbe-maradt tehetség, akinek nincs elég kitartása és fanatizmusa, hogy végigmenjen az önmaga megkezdett úton. Schumann azt írja a „Zenei házi és életszabályok”-ban, hogy „egy alaktalan vastömb filléreket ér. De ha például óramutatókat készítenek belőle, értéke százazrekre rúg. Ilyen alaktalan tömb a tehetség önmagában. Vigyázz, hogy gazdálkodsز vele!” Lavotának nem volt elég ereje ahhoz, hogy ebből a vastömbből óramutatókat formázzon. Nem képzelte magát, nem tanult eleget, nem tudott eleget a zeneművészet megtanulható dolgaiból. Nyughatatlan természete nem volt alkalmas a komoly és kitartó munkára. Mindenhonnan mennie kellett. Pestről is, Debrecenből is, Kolozsvárról is. Nem volt a szó mai értelmében profi. Akkor játszott, amikor az ihlet – és a bor – tüzelte. Ha megmakacsolta magát, semmivel sem lehetett rábírní a hegedülésre. Szemere Pál egy hétig vár Terenyén, hogy művészetében gyönyörködhessek. Nem tudott küzdeni sem. Az alkohol – ahogy ő nevezte: Servus humillimus – rabja lesz. Egyszer csónakjáról beleesik a Tiszába, majdnem odavész, de amikor megmenekül, azt mondja: „Ha a Tisza bor, úgy belé halok, de a víz engem nem szenvedhet, mint én őt, s így nem is vesz magába.” Gőzös fejjel kinn éjszakázik a réten, az erdőben a fáknak és a madaraknak hegedül, mint Sibelius. Hegedűvonóval párbajozik egy szép „serárus” lányért. A halotti bizonyítvány szerint belső szervei már teljesen szétrothadtak a mértéktelen szeszfogyasztástól. Igaza van *Ancsel Évának*: „Semmi nek sincs akkora... súlya, mint a semmi, satnya kis bálványok előtt elégett napok és évek hamujának.”

A tállyai patikában haldokló Lavotta János bizonyára érezte ezt a retténetes terhet.

A MAGYAR ARION

Igazságtalan a történelem *Rózsavölgyi Márkkal*, akinek majd hat évtizedes életét keretbe foglaló évszámok (1789–1848) fontos világeseményeket jelölnek, ám mi csak annyit tudunk a megye legnagyobb zeneszerzőjéről, hogy 200 évvel ezelőtt született Balassagyarmaton. Nincsen semmilyen pontosabb adatunk, nincs tehát egy nap, hét, vagy hónap, amikor megemlékezhetnénk róla.

Nem volt csodagyerek, de tehetségére hamar felfigyeltek. Nyitrán és Pozsonyban képzelte magát, ezután Prága következett, ahol zenei tanulmányai mellett elsajátította a kalligráfia (szépírás) mesterségét. Szülei nyil-

ván úgy gondolták, legyen valami polgári foglalkozása, hiszen zenélésből bizonyára nem fog megélni. A cseh főváros jó lehetőséget nyújt a fiatal muzsikusnak arra, hogy kiszakadjon provincializmusából, bepillantást nyerjen Európa zenei életébe. Prága jelentős szellemi központ. Néhány esztendővel korábban Mozart itt mutatja be a Don Giovannit, itt viszi sikerre a Figaró házasságát. Bécsből, Berlinből, Itáliából érkeznek zenészek, hogy meghódítsák ezt a várost és tanuljanak a kor híres cseh-morva mestereinél. Hazatérve Pesten könyvelőként dolgozik egy nagykereskedőnél. Eközben persze komponál. A Rondellában az Angyal Bandit az ő kísérezzenéjével játsszák. A magyar színtársulat hegedűse. Milyen jellemző a XIX. század idealizmusára, „álom és valóság”, tervek és realitások mérhetetlen szakadéka, hogy a fiatal Rózsavölgyi, aki nagy reményekkel indul európai hírnevet szerezni oroszországi hangversenykörútjára – csak Bajáig jut el. Itt koncerteket ad, megtetszik neki a város, letelepszik, megnősül. Túlságosan könnyű lenne rajta számon kérni megvalósulatlan álmait, egy esetleges szentpétersvári szereplés szakmai, erkölcsi, anyagi sikerét, – de azt mondják, *Szlovák Henriette* szép lány volt és az ifjú muzsikusnak maradnia kellett. Mégis az vesse rá az első követ, aki sohasem áldozott fel fontos dolgokat általa fontosabbnak ítéltékért.

Szép és termékeny évek következnek. Köztisztletnek örvend a vármegyében, sőt hangversenyei és kompozíciói révén lassan az egész ország megismeri nevét. Amikor a Nógrád megye művelődéstörténetéből is ismert Kilényi-féle színtársulat a városban szerepel, az Illyés sapkája című színműhöz „Rózsavölgyi (Rozenthal) úr, Baja Városának lakosa készítette a' Muzsikát”. Aztán a nagy tűzvész alkalmával 1819 áprilisában két óra leforgása alatt mindenét elveszti. Újabb vándorévek következnek. Pécssett, Temesvárott és Pesten él, majd ismét Baján. Mindenütt otthon van, de tulajdonképpen sehol sincs otthon. Művei megjelennek nyomtatásban, mint a Magyar Nóták Veszprém vármegyéből kiadványsorozatában is. (Magyar nótán természetesen nem a mai értelemben vett népies műdalt kell értenünk, hanem verbunkos, hangszeres zenét.)

A Rózsavölgyi-opuszok messze kiemelkednek az átlagból finom és érzékeny dallamformálásuk révén, kantábilis melódiavezetésükkel, formai és harmonizációs árnyaltságukkal. Lavotta és Csermák programatikus szvitjeit követi, de egyúttal túl is lép azokon, elhagyva a naív ábrázolási technikát és egy összefogottabb, ökonomikusabb ciklikus műfajt próbál megteremteni. Erről tanúskodnak Nógrádi emlékek és Emlék Nógrádra című kompozíciói. Soha nem feledkezett meg szülőföldjéről, zenét írt a vármegye tisztújítási ünnepére, a megyeháza avatására. Magyar nótáinak ajánlása is a főispán feleségének, gróf *Sándor Mathilda* asszonynak szól.

De Bács vármegye is szereti és tiszteli fogadott fiát. Jelentős évjáradékot biztosít számára azzal a feltétellel, ha a megye területén él és nem költözik el onnan. Rózsavölgyinek azonban mennie kell, Pest és Buda vonzza immár a világvárossá növekvő Pest. Úgy érzi, csak akkor lehet a nemzet jelentős muzikusa, ha a székesfővárost is meghódítja. Két gyermekét taníttatni akarja – Gyula fia alapítja majd a legismertebb magyar zeneműkiadó céget –, tehát otthagyja Baját. A főváros barátságtalanul fogadja. Nem akarja polgárai közé választani, bizonyára azért nem, mert a városbeliek jelentős adót fizetnek, s így csak biztos jövedelemmel rendelkező, megbíz-

ható honfiakat látnak szívesen. A zenetanításból számtan- és kalligráfia-órákból élő, kóbor művész nem felel meg igényeiknek. Sok a bonyodalom névváltoztatása körül is. Eredetileg Rosenthálnak hívják. Az országos híró hegedűművésznek, aki 1824-től Rózsavölgyiként publikálja kompozícióit hosszú ideig, több mint két évtizedig kell küzdenie azért, hogy „nevet szeressen magának”. Hiába üdvözli a reformkor legnagyobb zenetörténésze (az egyébként Rothkrepfből magyarosodott) *Mátray Gábor* meleg szeretettel a Honművész hasábjain, hiába lesz az ez időben megnyíló Nemzeti Színház első hegedűse, a bürokrácia hajthatatlan. A Nemzeti Színház első, ünnepi előadásán Rózsavölgyi-mű is szerepelt, a Nemzeti örömhangok a pesti magyar színház megnyitása alkalmából. Csak rövid ideig tagja az itteni zenekarnak. A fiatal karmester, *Erkel Ferenc* felbontja szerződését. Hogy miért? Nem tudjuk. *Réti Zoltán* tanár úr azt írja alapvető Rózsavölgyi monográfiájában: valószínűleg a túlságosan szabad, intellektuális, rubato játékmód, amely elvált a zenekar egységes hangzásától, volt az oka ennek a szakításnak. A kellemetlen epizód után egyébként a két művész megőrizte egymás iránti rokonszenvét és tisztelőt. Az akkor már idős mester néhány esztendő múlva Erkelnek ajánlja *Halljuk!* című csárdását, amit az a Pesti Divatlap hasábjain köszön meg.

A század 30-as, 40-es éveiben a nemzet első számú zenésze, legelső csárdáskomponistánk. Az a tény, hogy ő alkotja meg ezt a táncot zenetörténeti vonatkozásain túl fontos társadalmi-politikai tett. A magyarság, amely egységes néppé akar válni, ráébred nemzeti értékeinek jelentőségére. *Garay János* írja 1834-ben: „Hogy a tánc szintoly állat részé a nemzetnek, mint akármely egyéb szokásai, nyelve és dalai, valamint játékszíne és muzsikája: ki tagadja? Ezek együvé véve teszik a nemzet bélyegét sajátakká, másoktól különbözökké: amely nemzet ezekkel nem bír, az nem nemzet, hanem csak néptömeg, nem magán álló, mert másoknak majma, lelketlen utánzója, vagy éppen rabszolgája.” – Hivatalos nyelv lesz a magyar. Kossuthék létrehozzák a Védegyletet. A nemzet pedig a csárdásban és a körmagyarban ismer magára – Rózsavölgyi csárdásaiban és körmagyarjaiban. Nem múlhat el egyetlen bál, farsang, estély ezek nélkül. Arany egyenesen „nemzeti bélyegű csárdás”-ként említi az *Elveszett alkotmányban*. Az öreg muzsikusz divatba jön, ekkor áll művészete csúcán és amikor zenéje még mindig hódít a forradalom és szabadságharc egyik szellemi hírnöke hosszú betegség után szegényen hal meg 1848 januárjában.

Azt mondják történelmi időket élünk. Az embereket a gazdasági, politikai, társadalmi változások foglalkoztatják. Nincs idejük és energiájuk a művészetre. Lehet, bár én nem tudom mit jelent a „történelmi idő”, mint ahogy azt sem tudom, hogy milyen a „történelmietlen”. Azt viszont tudom, hogy Petőfi, aki szerette Rózsavölgyit, egy ízben ki is állt mellette a Pesti Divatlapban, verset írt halálára. Pedig akkor már csak néhány hét volt hátra március 15-ig. (A költemény február 20-án jelent meg.) A forradalom és szabadságharc költőjének még akkor is volt ereje és ideje, hogy néhány sort szenteljen emlékének. Rózsavölgyinek egyébként szép temetést rendeztek.

Hiszen mi mindég szépen tudtuk temetni azokat, akikkel életükben igazságtalanok voltunk.

A balassagyarmati leánygimnázium tanára volt egy ideig. Ma már sajnos keveset tudunk erről a muzsikusról: múlt századi zenei életünk meghatározó személyiségéről.

Nagyapja hangszerkészítő mester, „Fecit Thomas Thern Igloviae” feliratú zongorái igen elterjedtek voltak az ország északi megyéiben. Családja Salzburból származott. Thern Károly Iglón született. Hegedülni, zongorázni *Gellen Ágostontól* tanult, az egykori prágai konzervatoristánál. Tizenhárom évesen Miskolcra kerül, itt sajátítja el nyelvünket, addig csak németül beszél. Az itteni két év alatt zenei egyesületet alakít, ennek első karmestere. (Muzsikustársa *Ellenburger Adolf*, a későbbi népszerű tánczeneszerző, a Nemzeti Színház zenekarának leendő tagja.) Eperjesen bölcsészetet tanul, és természetesen zenekart alapít. Itt *Sárossy Gyulával*, a neves költővel játszik együtt. Ez időben jelenik meg első nyomtatott műve, az *Irma keringő* Kassán, a Werfer-kiadónál. Ezután következik Balassagyarmat. Még nincs húszesztendő, 1837-ben Pestre költözik. Rokonánál, *Vásárhelyi Pálnál* megismerkedik *Vörösmartyval*, *Bajzával*, *Garayval*, *Szon-tághal*. A következő évben már megalkotja egyik leghíresebb művét *Gaál József* Peleskei nótáriusának kísérőzenéjét. Ennek juhászdala, a „Hortobágyi pusztán fúj a szél” a magyar népszínmű-irodalom első slágere. „Ezt a kerek erdőt járom én” szöveggel is éneklik. Legnépszerűbb átiratát az a *Reményi Ede* készítette, aki *Görgey tábori* hegedűse és a fiatal *Johannes Brahms* felfedezője volt: koncertturnéi során bejárta szinte az egész világot Amerikától Ausztráliáig. (Egyébként *Reményi Ede* Balassagyarmat díszpolgára, testvére pedig a város főbírája.)

Thern sokat foglalkoztatott szerző. Hamarosan felismerik, hogy jó színpadi érzékkel rendelkezik és mindent megtesz a siker érdekében. (*Miss Baba* című bohózatában például egy kötélten táncoló elefántot is felléptet.) Bemutatóit csak néhány hónap választja el egymástól. Gyorsan dolgozik. Kísérőzenét komponál *Gaál József* és *Jósika Miklós* Ecsedi tündéréhez. Állandó szerzőtársa *Gaál József* Szvatoplukjához. *Vörösmarty Áldozatát* is részben Thern-zenével játsszák. Főti dala az ország legnépszerűbb szerzőink sorába emeli. (*Vörösmarty* ezt a versét *Fáy András* szülőjében írta.) Amikor *Heinisch József* meghal *Erkel* őt választja helyettesének. A Nemzeti Színház másodkarmestere lesz. Első operakísérletét, a *Gizult* 1841. december 21-én mutatja be a színház, a *Tihany ostromát* pedig 1845. április 12-én. Mindkét mű szép sikert arat, bár egyik sem haladja meg a kor olasz-francia stílusú átlagát. A *Molière* nyomán készült egy évtizeddel későbbi bemutató: A képzelt beteg azonban fiasco. Megbukik. Több szerencsét hoznak pályázatra szánt kompozíciói. A Szózat megzenésítésére kiírt versenyen „Aki mer, nyer” jeligéjű partitúrájával *Egressy* mögött a másodikként díjazták. Ugyancsak második a pest-budai zenede pályázatán *Komoly ábrándjával*. Hegyalján című fantáziája „díjkoszorúzott mű”. (A Rózsavölgyi cég adja ki.)

A Nemzeti Zenede összhangzattan és zongoratanára. Tanítványa *Gobbi Henrik*, *Langer Victor*, és a neves horvát zenefolklorista, *Kubac Franjo Xaver*. Az előbbi Thern tanácsára lesz a *Prónay*⁵ család zenemestere. Megnősül, unokahúgát, *Fest Emiliát* veszi feleségül. 1864-ben Weimarba költözik, hogy két gyermekét Lisztnél és *Mochelesnél* taníttassa. A fiúk, *Vil-*

mos és Lajos kétzongorás koncertjeikkel bejárják Európát, Belgiumban, Angliában, Hollandiában, Francia- és Németországban lépnek fel. Ennek az időszaknak a termése a Weimari zeneképek, a Szimfónia, a Magyar nyitány. A *Fantasie über zwei ungarische Lieder von Tinódi* aus dem 16. Jahrhundert Tinódit idézi: Az Egervár viadaláról való ének és a János királ testamentumának dallamát dolgozza fel egy bevezetéssel és kódával ellátott háromtagú visszatérő formában. Utolsó éveit Pesten tölti, gyakori vendég Liszt házában.

Jelentős zenei gyűjteménnyel rendelkezett, birtokában volt például Mozart kottatartója is.

ELFELEJTETT PRIMÁSOK

Talán senki nem tudott annyit a cigányzenészekről, mint *Krúdy Gyula*. Nem volt az országnak olyan jelentős hegedűse, cimbalmosa, kit ne ismerne, s ne lett volna róla egy-egy jóízű története, anekdotája. Az író, mint hősei: Szindbád, vagy Rezeda Kázmér, szívesen elmulatott egy pohár bor mellett a szatmári, budai, nagyvárad kiskocsmákban és vendéglőkben kedves barna bőrű zenészei játékát hallgatva. Napilapok hasábjain örököltette meg nevüket, halálukat pedig novelláiban siratta el.

Ezek a muzsikuskok komoly és megbecsült polgárai voltak a XVIII–XIX. század Magyarországnak. Játékukkal egy egész népet babonáztak meg, buzdítottak harcra, vagy vigasztaltak a gyász nehéz óráiban. Ők hozták szét Európában a verbunkoszenét Szentpétervártól Londonig, Párizstól Moszkváig, olyan híveket szerezve a magyar zeneművészetnek, mint Beethoven, Brahms, vagy Berlioz. Ők is elmondhatták Lavottával: „Ego, qui regibus ludo” – Én, aki királyoknak játszottam! Mert valóban királyoknak, császároknak, hercegeknek muzsikáltak. Nem kalapozó koldusok, kóklerek voltak ők, hanem olyan művészek, akikre az ország büszke volt és legjelesebbjei közt tartott számon annak idején.

A legendás zenészkirály, Bihari játékaról Liszt csodálattal emlékezik meg több évtized távlatából is a cigányokról írt könyvében és – ezt megint csak Szemere Páltól tudjuk – Berzsenyi, a „niklai remete”, Bihari zenéjére mulat a pesti Paradicsom fogadóban. Vörösmarty *a vén cigány* játékának ihletében és igézetében írja meg a magyar irodalom egyik legcsodálatosabb költeményét. Egy-egy híres primásverseny országrészeket mozgat meg, s van olyan cigány, akiért különvonatot küldenek. Egy bizottság meghatározott időnként bejárja az országot, meghallgatja a nevesebb zenészeket és megszavazza, hogy kit tart közülük a legjobbnak. E bizottság vezetője egy időben a balassagyarmati árvaszék elnöke.

Valami olyat tudtak a zenéről, amit talán senki más rajtuk kívül. Bár nem jó a kifejezés, mert nem „tudták”, nem volt ez tudatos muzsikálás, lévén nagy részük zeneileg képzetlen, naturalista, félművelt hangszerjátékos – mégis, ha megszólalt a zenekar, senki sem vonhatta ki magát hatásuk alól. Nem ők a felelősek azért, hogy a csárdás, a „nemzeti bélyegű csárdás”, a népies műdal, a verbunkos a század végére kocsmái szórakoztató zenévé züllött és azért sem, hogy ez a nemzet azt hitte: az élet alapvető és fontos kérdéseit „tánczenében” meg lehet oldani és aztán ebbe a tévedésébe látványosan belebukott. Ők tették a dolgukat, az egyetlen talán, amihez igazán értettek: zenéltek.

A nógrádi cigányzenészeket jól ismerte az ország. Az első magyar hívatásos színjátszó társaság bemutatkozó előadásán (1790) a budai Várszínházban a nógrádi cigányzenekar szolgáltatja a muzsikát. *Füleki Bogdán Bertalan* az ismert Radics-féle társaság hegedűse, a balassagyarmati *Balogh Bandi Patikárius* segédprimása. A losonci *Rácz Jani*ről feljegyezték, hogy Kassán elhegedülte azt a híres harci kesergőt, a Losonc végromlását, melyet akkor már csak ő tudott eljátszani. Ugyancsak losonci volt *Rácz Gyula*, aki zenekarával Egyiptomba is eljutott. Az alábbiakban két olyan zenész-dinasztia-alapítóról lesz szó, akik nógrádiak voltak.

Rácz Pali 1815-ben született Nagygécen, a mai Magyarécen. Tizenöt éves, amikor megszökik falujából, állítólag azért, mert része volt egy gárdálkodó megölésben. Rozsnyón felcsap katonának, huszonkét esztendősenek vallja magát – csak így sorozzák be –, pedig jóval fiatalabb. Gyulai tábornakszernagy 33. ezredébe kerül, Milánóba. Gyalogosként szolgál, majd egy husztagú cigánybandát szervez. A jóképű, atlétatermetű fiatalember felderítőként is dolgozik. Elöléptetik őrmesterré. Jelentős katonai hőstetteket hajt végre. Kiszabadítja fogságából Wladimir orosz herceget, s ezért megkapja a Szent György-keresztet. Veronában állomásozik, a háború után visszatér Milánóba. Megkéri egy dúsgazdag háztulajdonos leányának, *Ferrario Ginditán* kezét. Elutasítják – nem bizonyul megfelelő jövőendőbelinek. Nem esik kétségbe. Romantikus körülmények között megszökteti a lányt és együtt töltenek három napot és éjszakát egy Milánó melletti kis faluban. Ezután a papa – mi mást tehetne – áldását adja a házasságra. (Ismerjük a módszert többek közt a Noszty fiú esete Tóth Marival című Mikszáth-regényből.). A hozomány tekintélyes: 150 000 líra. Az ifjú pár háromemeletes házban lakik, saját fogatot tart.

Amikor megúnja a 18 éves katonai szolgálatot, *Rácz Pali* hazatér Magyarországra. Vácott telepedik le, majd Pestre költözik. Két kézzel szórja a pénzt és hamarosan mindenét elkótyavetyéli. A Mexikó vendéglőben dorbézol, a Zrínyiben, meg a Két huszárbán. Itt hallja az akkor már Európa-hírű *Patikárius Ferkó* játékát, rádöbben saját technikai hiányosságaira, tanulni kezd, képezi magát. Sárközi révén megnyílik előtte az arisztokrácia világa. Eljut külföldre – most már nem katonaként, hanem, mint művész, Lipcsében, Londonban, Szentpétervárott koncertezik. Hamarosan az ország vezető primásai közt tartják számon. Jeles zenetörténészünk, *id. Ábrányi Kornél* (apja házában még Lavottát is hallotta hegedülni), így jellemzi: „Volt sok pózolás és modoros vonás a játékában, de párosult vele melegség, tűz és temperamentum”.

Rácz Pali híres volt jó memóriájáról. Akinek egyszer eljátszotta a nótáját, azt sohasem felede el. Egy ízben *Simonffy Kálmán*, neves zeneszerzőnk fogad Bertha Miklóssal az Arany Sasban, hogy *Rácz Pali* eljátszik egymás után 100 nótát, anélkül, hogy egyszer is ismételné valamelyiket. Számolták 114-ig...

Szeret jól élni. Nagy háztartást vezet és atyai szeretettel neveli harminchat gyermekét. A fiúk közt akadnak egészen kiváló zenészek, közülük a leghíresebb 36. *Rácz Laci*. Amikor meghal, utolsó útjára száztagú cigányzenekar kíséri 1885. január 30-án. Legismertebb nótáját játszik: „Lehullott a rezgő nyárfa levele”... A kerepesi temetőben Arany János sírja mögé temetik. *Dankó Pista* híres dalával búcsúzik tőle, Jókai Fekete vér című regényének főhősét, Barkó Palit róla mintázza.

Berkes Lajos, Rácz Pali közvetlen ismerőse és vetélytársa, 1837-ben született Csécsén. Kölyökkorában szervezi első zenekarát. Szécsényben játszik, majd Aszódon *Podmaniczky Frigyes* házi zenésze lesz. (Sokáig „aszódi” Lajosnak nevezik.) Olyan nagy becsben tartják, hogy azt az utcát, amelyben háza áll, Berkes utcának nevezik el. Amikor a birtokot dobra verik – kényszerűségből – Pestre kerül, a Nemzeti Kaszinó primása lesz. Itt a walesi hercegnek muzsikál, aki meghívja Londonba. Koncertezik Berlinben, a császári udvarban, *Ferenc Józsefet* Gödöllőn szórakoztatja egy rókavadászattal alkalmával. Az Arany Sas és az Angol királynő állandó primása. Itt lakik a haza bölcse, *Deák Ferenc*. Koncertet ad Milán királynak, II. Don Pedrónak, a később száműzött brazil császárnak, Edward, angol trónörökösnek és a tragikus sorsú Rudolf főhercegnek. Egyik dallamát Brahms is felhasználja a Magyar táncok sorozatában. A Licinus étteremben hegedűpárbajt vív Rácz Palival. A zsűriben ott van Ábrányi Kornél és Erkel Ferenc. Berkes Lajos győz. Ezt a diadalt vetélytársa csak a halálos ágyán bocsátotta meg neki. Ellenségeskedésük kiterjed magánéletükre. Mindketten a Soroksári utca (a mai Ráday utca) 33-ban laknak. Az egyébként békés környéket gyakran zavarja meg a két család ádáz perpatvara. Pedig nyugodtan megférhetnének egymással, hiszen kiváló muzsikuskok – és mind-egyikük szenvedélyes pipagyűjtő.

Rácz Pali temetésén Berkes Lajos a primás, három hónap múlva már őt temetik. A gyászszertartáson a száztagú zenekar az egyik Rácz fiú vezetésével muzsikál.

Az 1878-as világkiállításra a Berkes-zenekart, apja betegsége miatt, *id. Berkes Béla* viszi ki. Koncertje után a jeles francia balettkomponista, *Leo Delibes* személyesen gratulál neki. Ő a walesi herceg és Rudolf trónörökös kedvenc muzsikusa. A „Béla” tudja legszebben játszani Rudolf kedvenc magyar nótáit a „Képeddel alszom el”, meg az „Édesanyám is volt nékem” kezdetűeket, melyeket a főherceg – úgy hírlik – még a fürdőkád-ban is szívesen énekel. 1910-ben megkapja az udvari muzsikusk címet. Tízzenhét tagú bandájával Budapesten XIII. Alfonz spanyol királyt és feleségét, *Ena Victoriát* szórakoztatja. Moszkvában Vladimir nagyhercegnek játszanak, Berlinben pedig Hindenburg estélyén. Fia, *ifjabb Berkes Béla* Amerikába is eljut éppúgy, mint 36. Rácz Laci.

„Olyanok vagytok, mint a szél. A semmiből támadtok és újra eltűntök a semmibe.” Ezt mondja a falu öreg bírása az egyik klasszikus westernfilm-ben a falut megmentő férfiak valamelyikének... Igaz ez a hajdani cigányzenészekre is. Gyakran nem tudjuk, honnan jöttek, itt voltak és zenéltek. Mámoros éjszakák emléke maradt utánuk, egykor volt farsangi bálók nosztalgiaja, ahogy Krúdy írta... „Álomvilág” – mondhatnánk mosolyogva. Ez így van. Ennek a korrupciós társadalomnak, amelyben éltek, életük nagy részében panamázó nemeseivel, lecsúszott dzsentrijeivel, akiket olyan jól ismerünk Móricz és Mikszáth-regényekből, pusztulnia kellett. Én mégis sajnálom, hogy ezzel együtt eltűntek ezek a zenészek is. És sajnálom azt is, hogy ez a rettenetes és gyönyörű XX. század, számozott világháborúival féktelen idő- és sebességhajszolásában feláldozta a régmúlt idők méltóságát – a cigányzenészek méltóságát például –, amely megnyilvánult az élet minden területén: szórakozásainkban, munkánkban, étkezési szokásainkban (tessék a Krúdy–Huszárik–Sára–Latinovits-féle Szindbád-filmre gondolni!). Nekünk már arra kell büszkének lennünk, hogy másodpercre mérük

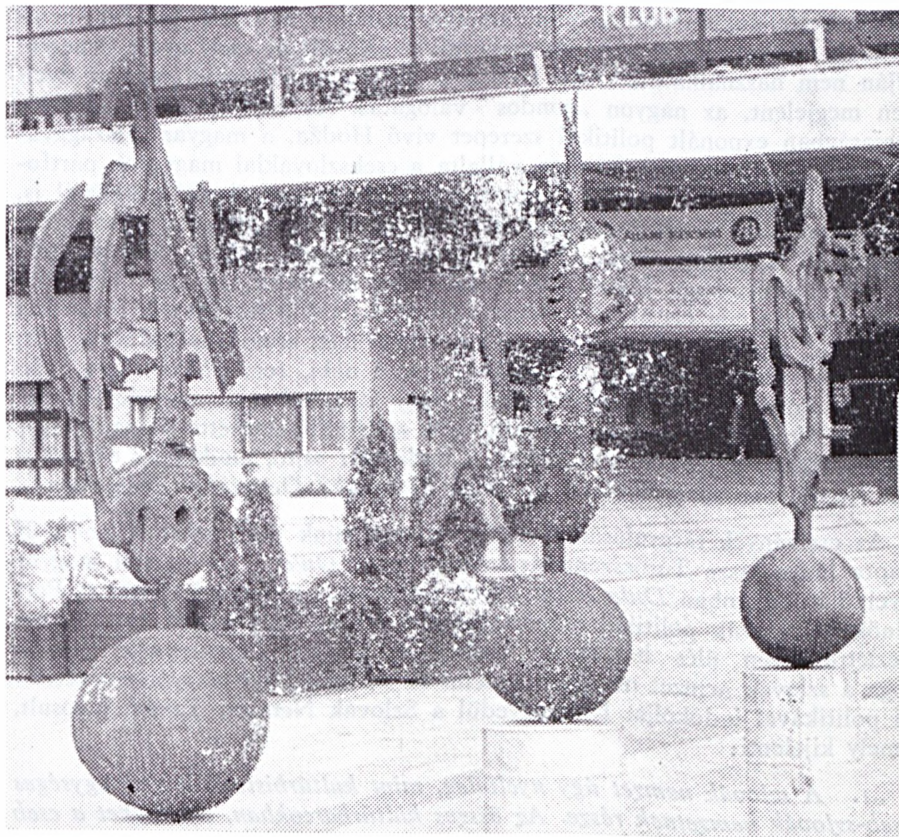
mennyi idő alatt szolgálnak ki egy vendéglőben és a reggeli kávét állva isszuk meg a sarki presszó pultjánál. Többre nincs idő, mert állítólag mindig sietni kell valahová, valamiért. Ebben a világban már nincs helyük ezeknek a muzsikuskoknak.

...Amikor Krúdy már halálos betegen feküdt egy kórházi ágyon, kezelőorvosa meglátogatta. Megdöbbenve tapasztalta, hogy az író éjjeliszekrényén borosüveg terpeszkedik, az ágy sarkánál pedig egy cigányzenész húzza a legkedvesebb nótáit, annak ellenére, hogy ő teljes nyugalmat és diétát rendelt számára. Az orvos nézte az üveg bort, hallgatta a hegedűszót, és azt mondta a cigánynak: „Húzd csak, barátom! Te talán még tudsz akkor is segíteni, amikor mi már nem tudunk...”

Azzal sarkonfordult és kiment a szobából. *(Folytatása következő lapszámban.)*

JEGYZETEK

1. A család ősi fészke Taron volt. A Tar nemzetség szoros kapcsolatban állt a Rátholdi és Pászthói családdal, címerük is közös, ezért nevüket gyakran írták Pászthói Rátholdinak.
2. Farkas Ödön: Balassi Bálint című 3 felvonásos operáját 1896-ban mutatta be az Operaház.
3. Hubay Jenőt több szakmunka is nógrádi születésűnek tartja, ez tévedés, 1858. szeptember 15-én látta meg a napvilágot Pesten, a Rákóczi út 13. számú házban.
4. Kilényi Dávid felesége Széppataky Johanna színésznő, Déryné húga.
5. Prónay István Romhányban élt, műkedvelő zeneszerző volt, a Világosi katasztrófa című „nagy magyar” szimfóniáját a Nemzeti Színházban is bemutatták.

FOGARASSY LÁSZLÓ

Hodža Milán és a Károlyi-kormány

(MIÉRT NEM JÖTT LÉTRE MEGEGYEZÉS A KÁROLYI-KORMÁNY ÉS A SZLOVÁK NEMZETI TANÁCS KÖZÖTT?)

Jászi Oszkár, a Károlyi-kormány nemzetiségügyi minisztere, emigrációja kezdetén közzétette a magyarországi románok politikai vezetőivel folytatott tárgyalások történetét, azonban a szlovákok vezetőivel és a közülük kikerült dr. *Hodža Milán* budapesti csehszlovák követtel folytatott tárgyalások publikálásával adós maradt. Irodalmi hagyatéka Oberlinben van, idevonatkozó iratai még nem állnak rendelkezésre, ámde akkori vitapartnere, Hodža Milán, budapesti diplomáciai küldetéséről kiadott egy kommentált dokumentumkötetet, amelyet azonban az 1918–19. évi forradalmak magyarországi történészszakértői a szlovák és cseh nyelv ismerete híján nem használhattak. Ami Hodžáról és Hodža műveiből magyar nyelven megjelent, az nagyon „gondos” válogatás. Az első Csehszlovák Köztársaságban exponált politikai szerepet vivő Hodža, a magyar Országgyűlés egykori képviselője, szívesen vállalta a csehszlovákiai magyarok pártfogójának a szerepét, ott volt a komáromi Jókai-szobor alapkövetételénél is, a kisebbségi státútumtervezetével azonban éppen úgy elkésett, mint két évtizeddel korábban Jászi Oszkár hasonló elgondolásaival. A különbség az volt köztük, hogy Jászi Oszkár akkor lett miniszter, amikor Horvát-Szlavonország már elszakadt a magyar államtól, Hodža viszont már akkor lett miniszter, amikor a csehszlovák állam napja még csak emelkedőben volt. Műveinek magyar nyelvű válogatásánál sem neki, sem pártjának, a csehszlovák agrárpártnak nem volt érdeke, hogy írásaiból az is megjelenjen magyar fordításban, amely magyarbarátságát megkérdőjelezhette volna. Dokumentumkötetére amúgy is felfigyelt a budapesti sajtó, amikor az cikksorozat formájában már előbb, a pozsonyi *Slovenskú Denníken* megjelent.

Az események tárgyalásánál vissza kell mennünk 1918. október 30-ig. E napra hívta össze Turócszentmártonban *Matúš Dula* (a régebbi magyar nyelvű irodalomban *Dula Máté* néven ismeretes), a Szlovák Nemzeti Párt elnöke a szlovák politikai csoportosulások vezető egyéniségeit egy értekezletre. Ezen ülés határozata szerint a magyar kormánynak nincsen joga a szlovák nemzet nevében beszélni és ezt az eddigi magyar nemzetiségi politikával indokolja. Erre egyedül a Szlovák Nemzeti Tanács jogosult, amely kijelenti:

„I. A szlovák nemzet úgy nyelvileg, mint kultúrbistóriailag az egységes cseh-szlovák nemzetnek része. Az összes kultúrbarcokban, amelyeket a cseh

nemzet vívott, s amelyek ismertté tették az egész világon, részt vett a szlovákság is.

2. A teljes függetlenség alapján követeljük mi is, a cseh-szlovák nemzet számára a korlátlan önrendelkezési jogot. Ezen elv alapján egyetértünk azon újonnan kialakult nemzetközi közjogi helyzettel, amelyet Wilson elnök formulázott meg 1918. október 18-án és amelyet az osztrák-magyar külügyminiszter 1918. október 27-én elismert.

3. Követeljük az azonnali békekötést, mégpedig az általános emberi és keresztény elvek alapján, hogy a béke olyan legyen, miszerint nemzetközi garanciákkal lehetetlenné tegye a további háborút és fegyverkezést.¹

A turócszentmártoni deklarációt azonnal leköszölte az ottani *Národnie Noviny*, ez azonban nem volt pontosan azonos azzal a szöveggel, amelyet az ülés résztvevői aláírtak. Az eredeti aláírt okmány el is tűnt.

Dr. Hodža Milán volt az, aki este néhány barátjával behatolt a mártoni nyomdába, pressziót gyakorolt a szedőkre, hogy a deklarációt ne az eredeti szöveg, hanem az ő korrektúrája szerint szedjék ki. Matúš Dula és *Josef Škultétý* a bizonytalan politikai helyzetben megelégedtek a formai tiltakozással – a deklaráció eredeti szövege pedig „eltűnt”. Évek múltán ériási sajtóvita keletkezett az ügyből, amely azonban már nem ingatta meg Hodža szilárd miniszteri pozícióját...

Hodža szócsöve, a budapesti *Slovenský Týždenník* című hetilap, 1918. november 1-i számában még csak rövid hírt közölt a Szlovák Nemzeti Tanács október 30-i üléséről (mert a szerkesztőség csak lapzárta előtt értesült róla), de *Ausztria–Magyarország elismeri a csehszlovák államot* címmel részletesen foglalkozik az 1918. október 28-án beállott politikai helyzettel és bejelenti, hogy az összes összefüggő szlovák területek a csehszlovák államhoz fognak tartozni. Mégpedig a következő vármegyék: Pozsony (kivéve egyes tiszta magyar vidékeket), Nyitra, Trencsén, Turóc, Zólyom, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, továbbá Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Nógrád, Hont és Bars megye szlovák lakta részei. „A távoli Alföldön fekvő szlovák településeink nem tartozhatnak a csehszlovák államhoz, de nyilván igen sok, ottani szlovák át fog költözni a szabad szlovák hazába.”²

Hodža sohasem cáfolta, hanem kifejezetten elismerte, hogy ez volt az akkori területi elgondolása.³

Károlyi Mihály azonnal elismerte a Cseh Nemzeti Bizottságot (Národný výbor), amely az emigrációban alakult csehszlovák kormány nevében gyakorolta a hatalmat a csehek és morvák lakta területen, sőt dr. *Supka Géza* személyében követet is küldött Prágába. Ezt követően Belgrádba utazott fegyverszünetről tárgyalni a balkáni antanthaderők parancsnokával és amikor visszatért, már az íróasztalán várta *Supka Géza* jelentése. Ebből kiderült, hogy a prágai *Národný výbor* bejelentette igényét Magyarország északi területére a következő határokkal: Duna vonala Vácig, innen Gyöngyös–Miskolc–Tokaj–Csap–Máramarosziget–Verecke. Ezt a Národný výbor nevében annak egyik tagja, dr. *Vavro Šrobár* közölte a magyar követtel. Šrobár nemzeti sérelemnek fogta fel, hogy szlovák lakta területen magyar karhatalmi osztagok fosztogatókat lőttek agyon, tudomására adta, hogy a szlovák lakosság védelmére cseh katonaságot fognak küldeni és hogy a ruszin (későbbi néven: kárpátukrán) lakosságú területek Csehszlovákiához fognak tartozni.⁴

A Šrobár és *Supka* közt lefolyt tárgyalásnak ennélfogva eredménytelenül

kellett végződnie. Az erről készült állítólagos jegyzőkönyv meséjét Šrobár találta ki, de már november folyamán Kramář csehszlovák miniszterelnök egy diplomáciai jegyzék keretében, egy odavetett mondatban megkísérelte, hogy ilyesfajta állítást csempésszen be a köztudatba, amit Supka Géza már akkoriban erőlyesen megcáfolt.⁵

Supka Géza november 11-én már újból Budapesten volt és követi megbízatásáról leköszönt. Utóda Krejcsi Rezső lett. Az első csehszlovák követ ugyanezen a napon mutatkozott be Budapesten dr. Emil Stodola szlovák politikus személyében. Kornél fivére feljegyezte róla, hogy a Duna–Vác–Miskolc vonalat elképzelhetetlennek minősítette.⁶

A cseh csapatok már bent voltak a szlovák lakta terület nyugati peremén, mire Bartha Albert alezredes, az új magyar hadügyminiszter szintén csapatokat küldött ellenük. Az első összecsapás november 13-án történt, megújultak az ellenségeskedések és pedig a magyar csapatok részleges sikereivel.⁷ Következő napon Károlyi Mihály megkapta Kramář jegyzékét, amelyben a megszállást így indokolta:

„Bátorkodom megjegyezni, hogy köztársaságunkat az antant, mint szövetséges hatalmat, elismerte és, hogy miniszterünk, dr. Beneš, mint rendes tag, részt vesz a szövetséges hatalmak versailles-i haditanácsán. Ennek következtében a megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében nekünk megvan a jogunk, hogy a rend fenntartása érdekében megszálljuk az összes fontosnak tartott pontokat.

Énpiúgy, mint a magyar kormány, mi sem gondolunk arra, hogy erőszakkal bármilyen területet meghódítsunk, mert hiszen mi is a béketárgyalásoktól várjuk a végleges megoldást. A szlovák vidékekre mi csakis azért vonultunk be, mert a magyar közigazgatási hatóságok elhagyták helyeiket és minket felkértek arra, hogy akadályozzuk meg az erőszakosságokat és az anarchiát (...)

*Az ön kormánya elismerte a szlovák nép számára az önrendelkezési jogot, valamint elismerte a Szlovák Nemzeti Tanácsot is, és ennek folytán a Szlovák Nemzeti Tanács október 30-án ünnepélyesen deklarálta a cseh néppel való egyesülést a szabad csehszlovák államban. Erre való hivatkozással bátorkodom kívánni, hogy a magyar kormány baladéktalanul adjon parancsot hadseregének, hogy tartózkodjon biztonsági csapataink kiűzésétől.”*⁸

Károlyi november 17-i válaszejegyzékében kijelentette, hogy a cseh fegyveres akció a fegyverszüneti szerződés megsértése, amelyre fegyveres ellenakcióval fog válaszolni. A cseheknek nincs joguk megszállni a szlovákok által lakott területet a turócszentmártoni deklaráció alapján, mivel ez az állítólagos csatlakozás nem népszavazás eredménye gyanánt jött létre. Kramář nyilván előre számolt ezzel a válasszal, mert már 15-én táviratozott Benešnek Párizsba, hogy a szlovák kérdést vigye a francia kormány elé. Károlyival november 19-én szállt vitába. E jegyzékében azzal érvelt, hogy Szlovákia az antant által említett csehszlovák állam része, amelyre a fegyverszüneti egyezmény nem vonatkozik. A fegyverszüneti egyezmény Magyarországnak csak azon területeire érvényes, amelyek nem függetlenítettek tőle magukat. (Márpedig egyetlen vármegye és megyei jogú város törvényhatósága sem hozott olyan határozatot, hogy felmondja a magyar kormánynak az engedelmességet és csatlakozik a deklarációhoz, még Turóc sem. Mind a „magyarónok” kezében voltak.)

Stodola Emil helyett, akinek nem volt kedvére budapesti küldetése és vissza akart térni, a prágai kormány dr. Milan Hodžát küldte Budapestre követnek, aki oda november 24-én érkezett meg. Az volt a feladata, hogy diplomáciai úton bírja rá a magyar kormányt a szlovák terület átadására. A két olaszországi légióhadosztály még szállítás alatt volt osztrák területen keresztül. Beneš is akcióba lépett: november 25-én levélben tolmácsolta *Louis Pichon* francia külügyminiszternek a csehszlovák álláspontot, aki ezt el is fogadta és megígérte, hogy intézkedni fog a magyar csapatoknak Szlovákiából való kivonása végett.

Hodža Budapestre érve rögtön fölvette a kapcsolatot dr. *Erdélyi Sándorral*, a magyarországi Román Nemzeti Tanács budapesti megbízottjával és dr. *Petrovič Marko* jugoszláv ügynökkel, akikkel megegyezett abban, hogy megbízóik érdekei védelmében közösen fognak fellépni a francia parancsnoknál. Ugyanis ez időben egy teljes francia hadosztály megérkezését várták Budapesten és parancsnokának, *Henrys* tábornoknak még szállást is rendeztek be egy arisztokrata villájában. Hodža egyúttal a követség személyzetéből egy-egy cseh katonatisztet küldött Szabadkára és Újvidékre, hogy kapcsolatot teremtsen a délvidéki szerb csapatparancsnokságokkal és így híreket kapjon a balkáni francia haderő intézkedéseiről. Azonban november 26-án *Henrys* tábornok és hadosztálya helyett csak egy tizenhét tisztből és ötvenfőnyi legénységből álló antantmisszió érkezett Budapestre.

Parancsnoka a *Fernand Vix* nevű francia alezredes volt és kíséretéhez tartozott *Bodi* szerb őrnagy is.

Fernand Vix alezredes megérkezése után telefonon értesítette *Károlyi Mihályt*, aki akkor a külügyminiszter teendőit is ellátta, hogy másnap reggel tíz órakor jelentkezni fog nála. A fogadáson jelen volt *Bartha Albert* hadügyminiszter is, akinek emlékezése szerint *Vix* alezredes már a bemutatkozó látogatásnál kedvezőtlen benyomást keltett: a miniszterelnökség go-belintermébe belépett feltett sapkával, borotvátalan arccal és rendetlen hajjal egy francia egyenruhát viselő köpcös ember, sáros cipőben és gyűrött köpenyben, lovaglópálcával a kezében, aktatáskával a hóna alatt. Ha nem viselt volna alezredesi rangjelzést, altiszt benyomását keltette volna. Bemutatkozása után hosszasan beszélt *Károlyi*val és elsősorban a kíséretéhez tartozó szpáhik elszállásolása iránt érdeklődött. Rossz modora miatt kínos volt a vele való érintkezés. Még azt is megengedte magának, hogy egy alkalommal, midőn *Bartha* hadügyminiszterrel tárgyalni akart, telefonon hívatta magához. *Bartha*, tekintettel arra, hogy ez nem szokás a diplomáciai életben, azt válaszolta *Vix*nek, ha vele tárgyalni akar, akkor keresse fel őt, mert neki nem parancsolhat. *Vix* ezt tudomásul véve, megjelent *Barthánál*, a Hadügyminisztériumban, aki még mindig felindultan a telefonon lezajlott szóváltás miatt, értésére adta, hogy úriemberek közt van, akik elvárják tőle, hogy úriember (gentleman) módjára viselkedjék. Ez a legkevesebb, amit tőle a magyar kormány tagjai megkívánnak. *Vix* alezredes erre váratlanul nyugodt hangon kijelentette: „...mint katona megérttem önt, de nem vagyok abban a helyzetben, hogy a magyar kormány összes tagjait úriembereknek tartsam. Az önök kormányelnökét, *Károlyi grófot* a háború kitörése idején *Bordeaux-ba* internálták. Ott becsületszavát adta, hogy *Franciaország ellen nem fog barcolni, és hogy hazatérése után a háborút elítélő határozatot meghozatalára fogja ösztönözni a Függetlenségi Pártot. Mi, franciák, erre szabadon engedtük, sőt még útiköltséget is adtunk neki. Alighogy*

bazaérkezett, egy bécsi lapban kiállt a háború mellett és azután önként katonai szolgálatra jelentkezett. Ezzel magyarázható mind az én, mind pedig kormányom magatartása az ön kormányával szemben.” (E szökváltást követően, mindig kifogástalan udvariassággal lépett föl.)⁹

Vix tévesen tájékozódott: Károlyi nem adta becsületszavát és alá sem írt olyan nyilatkozatot, hogy szabadon bocsátása után nem fog Franciaország és szövetségesei ellen harcolni. Pénzt, illetve útiköltséget pedig franciaországi rokonától, Polignac hercegtől kapott. Hogy Károlyit és társait szabadon bocsátották, abban szerepet játszott a politikai megfontolás is: nem volt érdekük, hogy a magyarországi, franciabarát párt vezetőit internálótáborba zárják a háború végéig.¹⁰ (A kevésbé jelentős és ennélfogva kevésbé is szerencsés társai sorsát írta meg *Kuncz Aladár* a *Fekete kolostorban*, amelyet francia nyelvre is lefordítottak.)

Aki ezek után azt gondolja, hogy Vix alezredes a nála tisztelgő Hodžát rögtön tárt karokkal fogadta, az alaposan téved. Nyíltan megmondta neki, hogy rosszallja a cseh katonaság benyomulását Észak-Magyarországra, ami nem más, mint a belgrádi katonai konvenció megsértése. Ezek a cseh csapatok egészen mostanáig nem harcoltak az antant oldalán, ezért szövetséges csapatoknak nem tekinthetők. Hodža ellenvetése, hogy ezeket a csapatokat a szlovákok hívták be, Vix leszögezte, hogy ez nem más, mint jogtalan megszállási kísérlet és ez a csehszlovák ügynek ártani fog. Hodža kijelentette, hogy a versailles-i legfelsőbb haditanács már informálva van erről a kérdésről és hogy *Franchet d'Esperey* tábornoknál már intervenáltak, hogy a belgrádi egyezmény 17. pontját értelmezze a prágai álláspont szerint. A párbeszéd végül is Hodža győzelmével végződött. Vix alezredes rokonszenvét azzal nyerte meg, hogy információkat szolgáltatott neki a Romániából hazavonuló német Mackensen-hadseregről, meggyőzően arról, hogy a magyar kormány készakarva halogatja a hadsereg lefegyverzését és internálását. A Kramárnak küldött jelentésében még közli: „A magyar kormány úgy állítja be a helyzetet a franciák előtt, hogy ha a magyarok igényeit nem fogják méltányolni, akkor ez a kormány megbukik és utána csak anarchia és bolsevizmus következik. A helyzetet tisztázva, kijelentettem, hogy a magyar kormány akkor idézi elő a bolsevizmust, amikor akarja, fenyegetései pedig a magyar taktika közismerten régi fegyvertárába tartoznak.” Egyszerűen azt állította, hogy a Károlyi-kormány céltudatosan előkészíti a proletárdiktatúrát. Ezzel Hodža el is érte, hogy Vix teljesítette azon kérését, hogy az ő siffrekulcsával továbbíthasson egy távirati jegyzéket Henrys és Franchet d'Esperey tábornoknak. Ebben pedig arról volt szó, hogy ismerjék el a Szlovákiában tartózkodó cseh csapatokat, amelyek az osztrák-magyar hadsereg részei voltak, szövetséges csapatoknak és a magyar kormányt egyoldalú döntéssel, a belgrádi egyezmény mellőzése árán, szólítsák fel a szlovákok lakta terület kiürítésére.¹¹

November 30-án Hodža már azt jelenti Prágába, hogy ma volt alkalma Vix alezredest tájékoztatni a szlovák politikai helyzetről, a magyarországi nemzetiségi kérdésről és azon okokról, amelyek következtében Szlovákiának a csehekkel való egyesítése történelmi és nemzetiségi szempontból szükséges. Kiderítette azt is, hogy Vix alezredesnek –, aki egyébként elzártsi származású –, ezekben a kérdésekben csak felszínes ismeretei vannak.

Henrye tábornok a fenti Hodža-jegyzékre Vix útján azt a választ küld-

te, hogy a Szlovákiában operáló cseh katonai alakulatoknak szövetséges csapatokul való elismerése nem az ő hatáskörébe tartozik. Ezért felettes hatósága (Franchet d'Esperey tábornok) útján döntés végett a versailles-i haditanács elé terjeszti (Itt a döntő szó *Foch* tábornagyot illette.) Hodža ezt Prágába a következő kísérszöveggel jelentette: „*Erre való tekintettel kérem az említett helyen azonnal táviratilag közbelépni. A kérést úgy kell megfogalmazni, hogy Szlovákiát de facto ismerjék el a csehszlovák állam részének és ezt a döntést, mint a megszálló hadsereg rendelkezését, parancs formájában adják a magyar kormány tudomására. Egyúttal fel kellene szólítani a magyar kormányt, hogy Szlovákiából vonja ki az összes alakulatait. Ha ez a megoldás a fegyverszüneti egyezmény 17. pontjára való tekintettel nem valósítható meg, szubszidiáris kérešként javaslom, hogy államunk mindennemű katonasága, tehát mind a légió, mind pedig a csapatok (érted: volt osztrák–magyar alakulatok – a szerző) a megszálló hadsereg részének ismertessenek el.*” A továbbiakban közli, hogy Vix alezredestől nyert érte ülése szerint a Mackensen-hadseregben „kitört a bolsevizmus”, katonatanácsokat szerveznek, a katonák nem tisztelegnek a tisztjeiknek. Vix azt az aggályát fejezte ki, hogy ez nehézségeket fog okozni a Mackensen-hadsereg lefegyverzésénél, ha a német katonák megtagadják parancsnokuknak az engedelmességet. Hodža azt állította neki, hogy teljesen a magyar kormánytól és Mackensentől függ, hogy mikor lesz bolsevizmus. E jelentés befejezéseként Hodža közli, hogy a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokról Dula Máté, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke fog tájékoztatást adni, aki vasárnap Budapestről Prágába utazik.¹²

E tárgyalásokat Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterrel Dulán kívül dr. *Ludevít Bazovský*, dr. *Vladimír Fajnor*, dr. *J. Kohút*, *Peter Makovický*, dr. *Ján Ruman* folytatták a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács nevében november 29-én és valószínűleg 30-án is. A Károlyi-kormány nem hivatalos ajánlatát, amely szerint a szlovák terület önkormányzatot kapott volna, elutasították. Hodža leköszölte a javaslat szlovák fordítását, de az ahhoz csatolt térkép fakszimiléjét nem tette közzé. Egy kilencpontos ellenjavaslatot dolgozott ki a Szlovák Nemzeti Tanács megbízottjai részére, amelyben Csehszlovákia részére a következő terület átadását követelte:

1. *Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros és Zólyom megye teljes egészében.*

2. *Pozsony törvényhatósági jogú város, Pozsony megye, Csallóköz kivételével, Selmechánya tj. város, Hont megyének Hontnadas–Magasmajtény vonalától északra, Nógrád megye, kivéve a Balassagyarmat–Losonc–Salgótarján vonalától délre eső részt, Gömör megyének a Rimaszombat–Jolsva–Rozsnyó vonalától északra és Abauj-Torna megye Szepsi–Nagyida–Hernádsadány vonalától északra eső része, Kassa tj. város, Zemplén és Ung megye Kozma–Ungvár vonalától északra, végül Ungvár–Szinna mellett keletre húzódó vonal.* (Meg kell említeni, hogy a szedő Hernádsadányt „Horvátsadánynak”, Szepsit pedig „Sepesinek” olvasta és szedte ki, amit Hodža miniszter úr nem vett észre, amikor a korrektúrát javította.) Az ellenjavaslatot egyébként a Szlovák Nemzeti Tanács Budapestre érkezett tagjaival való megbeszélés után dolgozta ki. Nemcsak kulturális és közigazgatási jellegű követeléseket terjesztett elő, hanem azt is, hogy a magyar katonai és nemzetőrségi alakulatok a szlovák terület elhagyása előtt adják át fegyverzetüket. Ebből látható, hogy a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Ta-

nács nem tartott igényt Csallóközre, Komárom és Esztergom megyék Duna-balparti részére, viszont gazdasági okokból igényelték Pozsonyt és Salgótarjánt (dunai kikötő, illetve szénbányák). Balassagyarmat igénylése föltehetően Bazovský ér., losonci ügyvéd kezdeményezése lehetett, mert ő lett Nógrád megye zsupánja. (Két évtized múltán mindenesetre cáfolta.) Meg egyezésre nem került sor. Korántsem azért, mert a csehszlovák kormány a Párizsban tartózkodó Beneš kívánságára 1918. december 1-jén dezavualta Hodžát. December 1-jén Prága valóban kijelentette, hogy Hodža nem volt jogosult a magyar kormánnyal tárgyalni, de nem is rendelte vissza állomáshelyéről. Hodža a könyvében maga is elismeri, hogy a tárgyalások csak időnyerés céljából folytak és ebből az is kiderül, hogy részben Hodžának is érdeme, hogy Vix vétót emelt az ellen, hogy a magyar kormány a megszállt területeken is megtartsa a nemzetgyűlési választásokat.

Az Astoria Szállodában lakó és hivataloskodó Hodžát december 3-án éjjel Vix alezredes telefonon meglepetésszerűen magához hívatta a Hungária Szállóban levő hivatali helyiségébe azzal, hogy fontos közölnivalója van. Hodža azonnal megjelent és akkor Vix gratulált neki azzal, hogy éppen most érkezett Párizsból egy jegyzék, amely a Szlovákiába behatolt cseh csapatokat szövetséges csapatoknak elismerte és a magyar kormányt felszólította, hogy csapatait a szlovák területről vonja ki. Ennek a jegyzéknek volt egy sarkalatos hibája: nem közölte, hogy a magyar haderő milyen vonalra vonuljon vissza. Mintha Versailles-ben nem tudták volna, hogy ilyen tartomány nem létezett, tehát nem lehettek határai sem. Hodža erre azzal reagált, hogy mindjárt december 4-én (vagy 5-én, nem emlékszik pontosan) Vix siffrekulcsával Szalonikin keresztül Párizsba táviratozott dr. Benešnek, hogy az antanttól a következő városok megszállására kérjen felhatalmazást: *Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Komárom, Léva, Ipolyság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagyrőce, Kassa* és attól délre *Csap–Ungvár vonala*. A Dunát egészen az Ipoly torkolatáig kérte határuul. Hogy miért lépte túl a turócszentmártoni deputáció által előterjesztett szerényebb területi követeléseket, ennek megindoklásával Hodža emlékirataiban adós maradt.¹⁴

A pozsonyi katonai kerületi parancsnokság és a szlovákiai csehszlovák katonai parancsnokság (Československé vojenské veliteľství na Slovensku) már december 4-én kötött egyezségét a Morva és Vág folyó közti helyi demarkációs vonalra vonatkozóan, amelynek német nyelvű jegyzőkönyvéből elég ennyit idézni: „Demarkationslinie südlich Eisenbahnstation Dévénytő – südlich Bisternitz – Ahornberg – Dreisterner Kotterberg – Mühle nördlich Czajla, Strassenbahnkreuzug, Mühle am Sifak p. mv. Sárffő – Kápolna – Pusztá Pál – Meierhof auf Strasse Majcyhová (sic – helyesen Majčichov – Majtény) – Szilincs – südlich Vágkeresztúr – südlich Váta auschliessend an die Waag als Linie der Besetzung seitens der tschech. Truppen.”¹⁵

Miután Vix hozzájárult, hogy a magyar és csehszlovák fél közvetlenül egyezzen meg egy ideiglenes demarkációs vonal megállapítása tekintetében, amíg az antant közölni fogja a végleges demarkációs vonalat, Bartha Albert hadügyminiszter és Hodža Milán közt 1918. december 6-án létrejött a megállapodás. Eszerint a magyar csapatok kötelesek voltak az alábbi vonalra visszavonulni: Dévényújfalu–Szentgyörgy–Galánta–Verebély–Bát–(Korpona)–Gács–Nyustya–Nagyrőce–Gölnicbánya–Lemes–Gálszécs–

Nagymihály–Szobránc–(Homonna)–(Mezőlaborc). A zárójelben levő három helységet a csehszlovák csapatok megszállhatták.¹⁶

Még ezt a demarkációs vonalat is részben módosította egy újabb tárgyalás december 8-án Dévénytő vasúti állomáson a pozsonyi katonai kerületi parancsnokság és a szlovákiai csehszlovák haderő között: eszerint a demarkációs vonal Dévénytőtől Ahornberg magaslatig változatlan maradt, innen pedig így húzódott tovább: Szentgyörgy déli szegélye, vasútállomás–Cseklész–Németgurab déli szegélye–vadászlak Hattyúpataktól (Schweinsbach) keletre–Sárfő déli szegélye–Páld és Ábrahám déli szegélye–vadászlak Ábrahámától keletre – Vága déli szegélye–malom Vágától kb. 2 km keletre. Tehát a magyarok átadtak egy újabb sávot, benne Szentgyörgyöt és Szeredet környékével együtt, feltehetőleg azért, mert ez jobban megfelelt az etnográfiai határnak. Megtartották azonban a Dévényújfalutól Érsekújvárra húzódó vasútvonalat, amelyre a Pozsony és Budapest közti összeköttetés miatt szükségük volt. A tárgyalásokon részt vevő *Tscheppen* százados a jelentéséhez még hozzáfűzte, hogy „a demarkációs vonal nem végleges, ebbe a csehek nem akartak belemenni.”¹⁷

Már most a Hodža-féle tárgyalásokról szóló dokumentumkötet szerint Hodža december 6-án a budapesti csehszlovák követség hivatalos papírján 126. ügyiratszám alatt értesítette Vixet a megkötött egyezményről, amelyet rajta kívül, a cseh fordítás szerint egy „dr. Vojtěch Bartha” is aláírt, akit a jelentésben „uherský ministr války”-nak, azaz magyar hadügyminiszternek neveznek. Bartha hadügyminiszternek nem volt doktorátusa, Vojtěch pedig magyarul nem Albert, hanem Béla. Vixet „ezredes úrnak” szólítja, habár budapesti missziója alatt nem léptették elő. A jelentés szerint az ideiglenes demarkációs vonal a következő: *Dévény–Bazin–Kissenkőc–Sífak folyó* (valójában patak) vonulata *Peredhez*, innen egyenes vonal *Érsekújvárhoz*, innen tovább *Zsitva folyó* mentén *Verebély–Garazkovácei* (sic!), helyesen *Garamkovácsi*)–*Bát–Hontnémeti–Litva–Lest*–innen egyenes vonal *Szolnok* (!, helyesen *Szomolnok*) községig, tovább *Gölnic völgyében Margitfalváig*, *Hernád folyó* völgyében *Sáros megye déli határa egyenesen Zemplén megye határáig*, egyenesen *Töketereshez*, magában foglalva *Gálszécs* városát, tovább közvetlenül *Töketeresbestől Szobránc* községen át, *Viborlát* hegység gerince, *Homonna* városon és *Laborc folyó* völgyén át a magyar-lengyel határig. A *Slovenský Denník* a dokumentumkötet anyagát annak megjelenése előtt cikksorozat formájában lehozta, mire Bartha Albert 1929. január 9-én „egyes budapesti napilapokban” (nyilván a *Magyarságban*) cáfolta, hogy ő a fenti szövegű levelet Hodzával együtt saját kezűleg aláírta volna. Cáfolatát 1929. szeptember 8-án a pozsonyi *Slovák* című napilapban megismételte.¹⁸

Azt kell hinnünk, hogy Hodža a fenti levelet elküldhette Vixnek, de nem „Dr. Vojtěch (Béla) Bartha” aláírásával együtt. Nem imputálunk Barthának annyi komolytalanságot, hogy a doktori titulus jogtalan használatával címbitorlást kövessen el. A magyar kormány által kiadott francia nyelvű dokumentumkötetben nem található a Hodža–Bartha-féle egyezmény, sem a budapesti iratanyagban (HL Polgári demokratikus forradalom, 43. doboz).¹⁹

Mindettől függetlenül, a Hodža–Bartha-féle egyezmény december 24-én érvényét veszttette, amikor Vix alezredes átadta a versailles-i haditanács döntését, amely szerint „Szlovákia történeti határai”, amelyek mögé a ma-

gyar csapatokat vissza kell vonni, a *Duna folyó az Ipoly torkolatáig, az Ipoly folyó, majd innen Rimaszombattól délre húzódó vonal, egyenes vonal innen Ungvártól délre, majd az Ung folyása Uzsokig.* A végleges határt a békekonferencia fogja megállapítani. Arról Vix mélyen hallgatott, hogy ezt a határvonalat Hodža az ő siffrekulcsával táviratozta meg Párizsba, mint megjelölhető határvonalat. Egy különbség mégis volt Hodža (és Beneš) javaslata, valamint a versailles-i határozat közt: *Balassagyarmatot és Salgótarjánt* meghagyta Magyarországnak.

Károlyi Mihály elvben ugyan tiltakozott, hangsúlyozva, hogy Szlovákia nevű tartomány Magyarország területén sosem volt, tehát nem lehettek történelmi határai sem, végeredményben azonban a magyar csapatokat viszszarendelte. Ezek után *Piccione* tábornok, az olasz légionárius hadtest és egyben Szlovákia katonai főparancsnoka, *Šrobár* miniszter sugalmazására meg merte magának engedni, hogy a demarkációs vonalat jelentő Ipolyt átlépte, Balassagyarmatot és az Ipolyságtól Fülekig terjedő vasútvonalat megszállotta és erről a magyar kormányt egyidejűleg kiértesítette. Ez történt 1919. január 16-án. Abban a feltevésben volt, hogy a magyar kormány szokás szerint most is be fogja érni egy formális tiltakozással. Bazovský dr., a losonci zsupán ezután elutazott Balassagyarmatra és felszólította *Rákóczi János* dr. kormánybiztost, hogy a közigazgatást adja át. A magyar kormánybiztos ezt megtagadta azzal, hogy Balassagyarmat, Nógrád megye székhelye és környéke a demarkációs vonalon innen fekszik, ezért ezt követelni nincs joga. Bazovský erre azt válaszolta, hogy „Amit mi meghódítottunk, az a mienk marad!”. Tiltakozásával pedig az éppen Zólyomban tartózkodó *Šrobár* miniszterhez utasította, hogy elodázza feladata kellemetlenebb részét: az opponáló magyar kormánybiztos és a megyei tisztviselők karhatalommal való eltávolítását. A balassagyarmati küldöttség előtt *Šrobár* kategorikusan kijelentette, hogy a most megszállt vonal végleges politikai határ, sőt a töle szokásos nyomatmondásával még azt is állítani merészelte, hogy egy 1917. évi londoni nagyhatalmi konferencia a csehszlovák igényeket még ezen a demarkációs vonalon túl is elismerte.²⁰ Hogy *Šrobár* blöffölt, arra a küldöttség tagjai rögtön rájöttek, mert ha az antant hozott volna a világháború utolsó előtti évében ilyen határozatot, azt már november folyamán tudtára adták volna a magyar kormánynak.

A további csehszlovák területi igények kidolgozását *Rudolf Kalhous* alvezredesre bízta, aki volt osztrák–magyar tiszt és nem légionárius volt. Mint Beneš katonai tanácsadója, 1919. január 11-én érkezett Prágába. Ő dolgozta ki azokat a térképeket is, amelyek az irodalomból ismeretesek és amelyek azt mutatják, hogy az igényelt pozsonyi hídfő érintette volna *Fertő tavát* és *Magyaróvárt* magában foglalta volna, továbbá hídfő lett volna *Komáromnál* és *Esztergomonál*, a Duna és Tisza közt pedig a *Börzsöny*, a *Mátra* és a *Bükk gerince* lett volna a határ és *Miskolc* is Csehszlovákiáé lett volna. Kalhous ebben az ügyben többször tárgyalt *Štefánik Milán* tábornokkal, a csehszlovák hadügyminiszterrel, amikor Párizsban tartózkodott. Arra akarta rávenni, hogy támogassa Foch tábornagnál ezeket az újabb területi követeléseket, mert ezekre a határookra katonai szempontból feltétlenül szükség van. *Štefánik* azonban, habár Foch marsallal meglehetősen bizalmas viszonyban állott, elutasította ezt a kérést, állítólag azzal az indoklással, hogy „nem ért hozzá”.²¹ Tekintettel azonban *Štefánik* rátarti természetére, aki büszke volt rá, hogy megkapta a francia dandártábornoki rangot,

nem valószínű, hogy ezt a kijelentést megtette volna. Ezzel ugyanis katonai analfabétának minősítette volna magát. Különben is Benešre tartozott az ügy, akinek eddig minden sikerült.

Ugyanilyen érzése volt Šrobárnak is és ezt a *Kassai Napló* munkatársának adott interjújában ki is fejezte azon alkalommal, amikor 1919. január 12-én Kassára érkezett, hogy azt a csehszlovák állam nevében birtokba vegye. A riporter kérdésére, hogy mi fog történni a megszállt területek magyar lakosaival, kijelentette: „természetes, hogy a magyarok ugyanolyan elbánásban fognak részesülni és ugyanolyan kiterjedt jogaik lesznek, mint a szlovák polgárainknak...” A riporter: „A cseh megszállás és a csehszlovák államhoz való csatlakozás a nép megkérdezése nélkül ment végbe. Wilson ismételte a népek önrendelkezési jogát, tehát népszavazásnak kell ebben a kérdésben döntenie.” Šrobár miniszter válasza: „Népszavazást nem fogunk tartani! Ilyesmire csak a magyar kormány gondol, mert – tökéletesen megértem – fáj neki az eddigi magyar területek nagy részének elvesztése és abban reménykedik, hogy a népszavazás talán visszaboz valamit az elvesztett területeiből. (...) Eléggé kifejezte a népünk, hogy a csehekkel, testvéreivel akar együtt élni és ujjongó örömmel fogadták a cseh csapatokat, mert ezek jelentették nekik a felszabadulást az ezeréves magyar iga alól.” A budapesti újságok be nem engedését azzal indokolta, hogy irreducens propagandával izgatják a helyzetbe már belenyugodott lakosokat stb., a szénszállítás hamaros megkezdését ígérte, befejezésül pedig azt is kijelentette, hogy *Salgótarján megszállására* most adták ki a parancsot.²² Mint-ha provokálni akarta volna Budapestet, mivel Salgótarján tájékán volt Magyarország legfontosabb megmaradt szénbányája. Tényleg el is érte, hogy Böhm Vilmos hadügyminiszter január 21-én Salgótarjánba rendelte a 40. hadosztály parancsnokságát azzal, hogy a szénbányákat, ha kell, harc árán is védje meg és csapatokat rendelt a demarkációs vonalon innen éső Ipoly menti sáv visszafoglalására. A Berinkey-kormány is jegyzékben tiltakozott Vix alezredesnél az új demarkációs vonal megsértése ellen, aki ezt Prágának tolmácsolta is. Piccione tábornok nem sietett a kiürítéssel, illetve csapatainak késve adta ki a visszavonulási parancsot, mert közben a magyar csapatok a vitás területet visszafoglalták, ami a légionárius csapatoknak halottakban, sebesültekben és foglyokban 283 fő veszteséget jelentett.²³

Hodža a pozsonyi Híradó 1919. január 22-i számának tanúsága szerint két napig Pozsonyban tartózkodott hivatalos úton. Ez alkalommal Pichler Alajos, a *Pressburger Zeitung* szerkesztője meginterjúvolta. *Hodža* leszögezte, hogy a Budapestre 1919. január 10-én kézbesített antantjegyzék szerint a belgrádi katonai egyezmény nem érvényes a szlovák területre, amelynek határait tehát a legutóbbi demarkációs vonal határozza meg. A végleges helyzetet természetesen a békekonferencia fogja megállapítani, de az eddigi demarkációs vonal a legkevesebb, amit a csehszlovák állam meg fog kapni. Például Pozsonynál nem a Duna lesz a határ, hanem egy vonal Moson megyében.²⁴ Hodža február 4-én is Pozsonyban volt és részt vett Šrobár szlovák kormányának ottani fogadtatásán.

Hodža a neve alatt publikált dokumentumkötetben érdemben nem is foglalkozik Jási Oszkár személyével, Károlyi Mihályt pedig úgy állítja be Vix alezredes előtt, mint aki tudatosan a bolsevista rendszer előkészítésén dolgozik. A kötetből az is kiderül, hogy nem felel meg a valóságnak, hogy

a Károlyi-kormány meg tudott volna egyezni Hodzával, ha az utolsó pillanathan nem kap Prágából désavut. Ismétlem: maga is beismeri, hogy a tárgyalásokat időnyerés céljából folytatta és amit elért, egyoldalú antantdöntéssel meg is szerezte.

A dunántúli korridortervvel nem foglalkozik, sem a Vác (pontosabban Nógrádverőce)–Miskolc határ követelésével. A dokumentumkötet volta-képpen Hodža igazolása Šrobár támadásaival szemben, amelyben hatásosan szekundált neki dr. *Vladimír Fajnor* és *Fedor Houdek* a könyvbe beiktatott cikkével. Utóbbi még azt is állítja, hogy Vix alezredes az 1919. március 19-én átadott jegyzékben a *Nógrádverőce–Mátra–Bükk–Miskolc–Tisza vonal átadását* is követelte Csehszlovákia részére. Erről a közlésről, amely egyéb cseh és szlovák nyelvű kiadványokban is felbukkan, *Václav Král* cseh történész 1953-ban megállapította, hogy valótlanság. Benešnek ezt a követelését a győztesek nem teljesítették, megkapta azonban *Ruszka Krajinát* és ezzel két évtizedre megvalósította a csehszlovák–román korridort.

Hogy mit csinált Hodža 1919. februárban és márciusban, az a dokumentumkötetből nem derül ki. Tény, hogy Šrobár februárban már Hodža felmentését szorgalmazta és a budapesti csehszlovák missziót Hodža távozása után dr. *Ivan Krno* vezette. Ennek személyzete a proletárdiktatúra kikiáltása után hazautazott. Augusztusban, amikor a románok Tisza menti győzelmük után megszállták a magyar fővárost, Hodža is visszatért a csehszlovák misszió élén Budapestre. Négy hónap múlva diplomáciai munkásságának jutalmául megkapta a miniszteri bársonyszéket, de politikai karrierje csak 1938 őszén kulminált.

J E G Y Z E T E K

¹ Steier Lajos: A turócszentmártoni deklaráció. Magyar Szemle 1928. 163–169, teljes szövege a 164. oldalon. A „tót” nevet a ma használatosabb „szlovák”-ra azért korrigálhattam, mert az autentikus eredeti szöveget nem fogalmazták magyarul. ² Rakúsko-Uhorsko uznáva Československý štát. – Slovenský týždenník, 1918. november 1., 44. sz. I. o. Jelenti, hogy a külföldi államok elismerték a csehszlovák kormányt, amelynek tagjai dr. Tomáš G. Masaryk, dr. Eduard Beneš és a szlovák dr. Milan Štefánik. – A felsorolt vármegyék közül a szlovák–magyar lakosságú Gömör kifelejtődött. ³ Dr. Hodža Milán: Közép-Európa országútján (Válogatott írások, Bratislava–Pozsony 1938.) II. kötet 303. Az összeállító, dr. Rudinský J. Hodža életrajza igen erős kritikával olvasandó. Pl. azt állítja (I. kötet 30.), hogy Hodža a turócszentmártoni deklarációba trónfosztó záradékot illesztett. Ennek semmi nyoma! ⁴ Šrobár, dr. Vavro: Osvobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920. (Praha 1928.) I. kötet 212. ⁵ Supka Géza: A Šrobár-féle jegyzőkönyv hitelessége. Magyar Szemle VIII. 1930. 3. 294–295. ⁶ Stodola Kornel: Válečné roky s Milanom Hodžom. (Bratislava 1938.) 57–58. ⁷ Lásd bővebben a szerzőtől: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. (Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII. k. 223–248, Miskolc 1973.) ⁸ Ez idő tájban volt Budapesten csehszlovák követ dr. Stodola Emil. Az őt felváltó Hodža november 24-én érkezett Budapestre és megbízólevelét négy nap múltán nyújtotta át. Lásd dr. Milan Hodža: Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918. (Bratislava 1929.) 135–136. Alcím: Dokumentárny výklad o jednaniach dra Milana Hodžu ako čl. plno-

mocnika s Kárclyiho maďarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústup maďarských vojsk zo Slovenska.

Kramář jegyzékét közli: doberdói Breit József: Az 1918–19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. (Bp. 1925./I. 167.)⁹ Bartha, Albert von: Graf Michael Karolyi und die Franzosen. Persönliche Erinnerungen aus den Umsturztagen. Neues Wiener Journal, Nr. 12. 437, 8. juli 1928. 3. o.¹⁰ Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. (Bp. 1977/66–77.)

¹¹ Hodža 38–46. Ugyanott említi, hogy a Bácskába kiküldött két cseh katonatiszt eljutott Henrys tábornokhoz. (A magyarországi francia hadseregparancsnok, a Konstantinápolyba székelő Franchet d'Esperey alárendeltje.)

Az 1918. nov. 29-én este 9 óra után elküldött jelentés befejező részében Hodža közli: A (magyar) kormánnyal megindított tárgyalásokra tegnap ideérkeztek a Szlovák Nemzeti Tanács jelzett tagjai. A tárgyalásnak olyan lefolyása van, amilyenre szükségem van. A (magyar) kormány nehézségeket okoz és olyan alapfokú igényeket emel, amelyek ellentmondanak az önrendelkezés elvének. Remélem, hogy a tárgyalással értékes bizonyítékokhoz jutok arról, hogy a magyar rezsim képtelen megoldani a nemzetiségi kérdést: erre törekszem. Részletes beszámoló a tárgyalásokról holnap. (Uo. 47. A beszámolót nem közli.)¹² Uo. 49–50. ¹³ Uo. 43–45. A Národnic Noviny 1918. december 3-i számában Matúš Dula Budapest, december 1-i keltezés-sel cáfolta azokat a budapesti újsághíreket, hogy a SzNT küldöttsége a magyar kormánnyal megegyezett volna, okul pedig „egyes pesti urak nem őszinte magatartását” hozza fel. E tárgyalásokat Jászi és Hodža korábbi megbeszélései előzték meg. (Uo. 52–53.) Hodža Villiam Paulínyt is említi a küldöttség tagjai közt.¹⁴ Uo. 57–59, 65–66. ¹⁵ Hadtörténelmi Levéltár, Bp., Pozsonyi katonai kerületi parancsnokság iratai, 1918. dec. 4-i helyzetjelentés. ¹⁶ Breit I. 88–89. Hivatkozás: HŰM 32.931/cln. 1. sz.: 1918. december 6. ¹⁷ Lásd a 15. jegyzetet, 1918. dec. 8-i helyzetjelentés. ¹⁸ Hodža 64–65. A lábjegyzetben támadja Bartha Albertet cáfolatáért és erőlyesen tagadja Bartha azon állítását, hogy a szlovák követelés egy minisztérium, három főispánság és szlovák vezényszó lett volna. Tizenegy év múlva magától Jászi Oszkártól kért tanúbizonyságot, hogy „nem adta el Szlovenszkrét a magyaroknak.” (Szarka László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. Századok 1985. 5. 5–6. 1192–1194.) ¹⁹ A jelzett iratanyag és a „Documents concernant l'exécution de l'armistice en Hongrie Novembre 1918–Mars 1919” (Bp. 1919) tanúsága szerint Vix nem írta ip-szilonnal a nevét. ²⁰ Antal Zoltán: A balassagyarmati cseh kiverés története. (Bp. 1933.) 58. 97. ²¹ Kalhous, Rudolf: Budováni armády. (Praha 1936.) 50–51. A könyvet a franciákra való tekintettel agyoncenzúrázta a csehszlovák honvédelmi minisztérium. ²² Híradó (Pozsony) 1919. január 21., 1. o. ²³ Lásd a 7. sz jegyzetet, 241–244: ²⁴ Híradó, 1919. január 22., 1. o.

Két okmánymelléklet.

Dr. Hodža Milan az alábbi dokumentumot tette közzé, mint a *Károlyi-kormány nem hivatalos ajánlatát Magyarország és Szlovákia kapcsolatának átmeneti rendezéséről*. Az eredetit sem magyar kiadványban, sem budapesti levéltári anyagban még nem találtam meg, tehát a szlovák fordítást kellett visszafordítanom magyar nyelvre.

A magyar kormány javaslata

A Magyar Népköztársaság kormánya hozzájárul az alábbi egyezményhez a Turócszentmártonban székelő *Szlovák Nemzeti Tanáccsal*, hogy biztosítva legyen a közrend, a jogbiztonság és a folyamatos gazdasági élet egészen a békekötésig, amely alkalommal sor kerül a végleges döntésre.

Azt a területet, amelyre ez az egyezmény vonatkozik, a mellékelt térkép és összeírás részletesen megjelöli.

(Hodža nem teszi közzé a térkép fakszimiléjét, sem az összeírást nem közli.)

Ezen a területen a teljes impérium a Szlovák Nemzeti Tanácsot illeti. Az ezen a területen lakó magyar és más nyelvű kisebbségeknek biztosítani kell a helyi önkormányzati jogokat.

A Szlovák Nemzeti Tanács átveszi a törvényhatóságok és községek összes hivatalnokait és alkalmazottait, akiket szolgálati zavar nélkül helyükön lehet hagyni, hacsak korábbi tevékenységük folyamán hivatalos teendők megsértésével nem tanúsítottak olyan magatartást, amelynek folytán beosztásukban való meghagyásuk nem volna kívánatos.

A Szlovák Nemzeti Tanács az impériuma alá tartozó területen ugyanazokat a politikai és személyi jogokat biztosítja az enklávéknak és kisebbségeknek a véleménynyilvánítás és a szervezkedés szabadsága tekintetében, amelyeket a Magyar Népkormány a szűkebb értelemben hatáskörébe tartozó területen a más nyelvű polgároknak biztosít.

A Szlovák Nemzeti Tanács átveszi az egész iskolaügy intézését. Gondoskodni fog róla, hogy biztosítva legyen a tanulóifjúság igénye a tanítás zavartalan menetére.

Az állami pénzügyek és az állami közigazgatás többi része az eddigi keretekben marad, azzal a módosítással, hogy a nem magyar felekkel való érintkezésben az anyanyelvük használandó és a feleknek kikézbcsítendő hivatalos okiratokat anyanyelvükön kell kiállítani.

A Szlovák Nemzeti Tanács kívánságára intézkedés fog történni azon hivatalnokok és alkalmazottak leváltására, akik politikai propagandatevékenységük miatt gyűlöletessé váltak.

A polgári, büntető- és közigazgatási jogszolgáltatás addig marad meg az eddigi keretekben, amíg a Szlovák Nemzeti Tanács, vagy az a szerv, amely hatáskörét átveszi, fel nem állítja az (új) igazságügyi apparátust.

A polgári, büntető- és közigazgatási jogszolgáltatásban a bíróságok érintkezési nyelve a felekkel (tárgyalások, tanúkihallgatások stb.) mindig a szlovák nyelv. Azon bírósági aktusok iratai, amelyek a felek által aláírandók, szlovák nyelven állítandók ki. Ezeknek a felterjesztése a felsőbb fórumhoz hivatalos magyar fordítás mellékelésével történik.

Minden olyan bírósági kiadvány, amely a felek tudomására adandó, az érintett felek anyanyelvén állítatik ki.

A bíróságok személyzete a lehetőségekhez képest úgy állítandó össze, hogy lehetséges legyen a szlovák nyelvű tárgyalások vezetése. Amíg ezt végre lehet hajtani azokat az ügyeket, amelyeknek a tárgyalása az ügyvédek kötelező részvételével folyik, magyar nyelven is lehet intézni.

A bírák, a bírósági és államügyészégi személyzet áthelyezésére vonatkozólag a magyar igazságügyi Minisztérium figyelembe fogja venni a Szlovák Nemzeti Tanács javaslatait és csak feltétlenül indokolt esetekben fogja mellőzni.

A Magyar Népköztársaság megalakulásáig hozott törvények és kiadott rendeletek a szlovák impérium területén érvényben maradnak, amennyiben az, jelen egyezmény folytán, vagy érvényességi ideje alatt szellemének megfelelően érvényességük meg nem szűnik.

Minden olyan kérdés eldöntésénél, ahol a lakosság anyanyelvi viszonyait figyelembe kell venni, egyelőre a legutóbb megállapított hivatalos statisztikai adatok a mérvadók.

A *Szlovák Nemzeti Tanács*, vagy annak a helyébe lépő szerv a lehetőségek határain belül mielőbb, az önkormányzati testületek bekapcsolódásával és ellenőrzésük alatt eszközli az új statisztikai adatok megállapítását, amelyek ezután alapul veendők.

Minden vitás kérdésben, amelyek ezen egyezmény tekintetében a Magyar Kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács közt felmerülnek, tizenegy tagú bizottság dönt. Ebbe a Magyar Népkormány és a Szlovák Nemzeti Tanács egyaránt öt-öt tagot delegál, akik elnököt választanak. Ha nem egyeznek meg az elnök személyében, annak a delegálására a *bárgai állandó békebíró-ság* illetékes.

A szlovák impérium területén élő magyar és más kisebbségek érdekeinek védelmére magyar kormánybiztos küldetik ki, aki összekötő szervként fog a Magyar Kormány és a *Szlovák Nemzeti Tanács* közt működni, javaslati joggal, minden olyan ügyben, amely ezen egyezmény tárgyát képezi. A *Szlovák Nemzeti Tanács* szintén megbízottat küld a Magyar Népkormánynak, hasonló hatáskörrel.

Az összes, még felmerülő szakmai kérdések rendezése végett vegyes (értsd: közös) szakbizottság állítatik fel, amely egyetértés esetén közös felterjesztést intéz a Magyar Kormányhoz és a *Szlovák Nemzeti Tanács*hoz. Az álláspontok eltérése esetén az előbb említetteknek a bizottságok külön megindokolt javaslatát nyújtja be.

(Az utolsó bekezdés zavaros szlovák fordítását magyarra visszafordítani meglehetősen problémát okozott. Ha előkerül az eredeti Jászi-féle szöveg, abban nyilván „Tót Nemzeti Tanács” és „Tót impérium” szerepelhet.)

A fenti szöveg a Hodža-féle dokumentumkötet kiadása előtt a „Slovenský Denník” 1929. április 19-i számában (2. o.) jelent meg. Hodža a könyv lapalji jegyzetében azt vallja, hogy a szöveget Jászi Oszkár minisztériumának egy volt hivatalnok hitelesítette, akinek a nevét azonban nem közli. Ugyanott leszögezi, hogy Šrobár memoárjaiban erősen ferdít, amikor a Károlyi-kormány nem hivatalos ajánlatát úgy tünteti fel, mint Hodža megegyezését a Károlyi-kormánnyal.

Hodža a Jászi-féle javaslatra ellenjavaslatot terjesztett elő. Az általa közzétett szöveg cseh nyelvű fogalmazás a budapesti csehszlovák követség egyik hivatalnokának kézírásával, akinek a nevét nem közli, lelőhelyeül a csehszlovák külügyminisztérium levéltárát jelöli, minden közelebbi jelzet nélkül. Ennek alapján készült a Jászinak átnyújtott magyar (esetleg francia) nyelvű tisztázat. Valószínű, hogy ennek a szövegében is „tót”-ot mondanak „szlovák” helyett. E sorok írója a saját fordításában a ma használatosabb utóbbit írja. A 2. pontban található helységnevek mellé, amennyiben a szlovák változatot rögzítette, zárójelben a magyar nevet is fel tüntettük, a magyar név után pedig zárójelben a szlovákot.

Ami a történeoszt a legjobban érdekelné: Jászinak Matúš Dulával és társsal folytatott tárgyalásairól nincsen jegyzőkönyv a dokumentumkötetben, sem visszaemlékezés.

A Hodža-féle ellenjavaslat

1. A Matúš Dula elnöksége alatt álló *Szlovák Nemzeti Tanács*, mint a magyarországi szlovákok politikai képviselője, leszögezi, mint azt már az 1919. október 30-án kelt kiáltványában kihirdette, hogy a Csehszlovák Köztársaság államjogi állapotban áll.

A magyar kormány ezt tudomásul veszi.

2. Áthatva azon óhajtól, hogy a nemzetek feltétlen önrendelkezési joga közös megegyezéssel érvényesüljön és ezzel megvalósuljon a jövődöbeli korrekt nemzetközi kapcsolatok alapja, a Magyar Állam átadja Magyarországon szlovák lakta területén a teljes állami, kormányzati és katonai hatalmat az 1. pontban említett Szlovák Nemzeti Tanácsnak.

3. Magyarország szlovák lakta területe alatt az a terület értendő, amelybe a következő közigazgatási egységek tartoznak:

I. Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros és Zólyom megyék.

II. Prešperok (Pozsony) város, Pozsony megye Csallóköz nélkül. Štiavnica (Selmecbánya) város, Hont megyének Hontnádašš–Magasmajtény (Nadošany–Hrušov) vonalától északra fekvő része, Nógrád megye, kivéve azt a részt, amely Darmoty (Balassagyarmat)–Lučencė (Losonc)–(Salgo) Tarján (Salgótarján) vonalától délre fekszik, Gömör megyének Rimavská Sobotica (Rimaszombat)–Jelsva (Jelšava)–Rožňava (Rozsnyó) vonalától északra elterülő része, Abaúj megyének Sepesi (Szepesi–Moldova nad Bodvou)–Nagyida (Velká Ida)–Horvátszadány (Hernádszadány! = Ždaňa) vonalától északra fekvő része, Košice (Kassa) város, Zemplén és Ung megyék Koma (Kumice)–Užhorod (Ungvár) vonalától északra fekvő része, kivéve az Užhorod (Ungvár)–Szinna (Snina) vonalától keletre fekvő részeket.

4. A *Szlovák Nemzeti Tanács* átveszi a teljes felelősséget a kormányzati és katonai hatalomért. A közbiztonság fenntartása végett köteles olyan eszközökről gondoskodni, amelyeket felelőssége tudatában célravezetőnek tekint.

Az összes állami és önkormányzati vasutat-, posta-, távíró-, telefonhivatalnokok és alkalmazottak, akik a szolgálati érdek szempontjából megfelelnek és a helyükön akarnak maradni, a *Szlovák Nemzeti Tanács* rendelkezésére állnak.

A magyar katonaság, nemzetőrség és népőrség fegyvertelenül távozik a szlovák területtől, amennyiben a kiegészítő pöttestek szlovák területen vannak, ezek a *Szlovák Nemzeti Tanács* rendelkezésére állnak.

5. A szlovák területre háruló összes költségvetési kiadásokat és az élelmezési eszközök és gazdasági termékek megfelelő részét a Magyar Kormány addig fogja a *Szlovák Nemzeti Tanácsnak* kiutalni, amíg e tekintetben közös egyezmény nem lép hatályba.

E kiadások felszámolását a magyar és *Szlovák Nemzeti Tanács* közös bizottsága fogja végezni, amely egyenlő számú kiküldöttből alakítandó. Ez feladatának célszerűségéhez képest részben Budapesten, részben Pozsonyban fog ülésezni.

6. A Magyar Kormány és a *Szlovák Nemzeti Tanács* által közösnek elismert erkölcsi, társadalmi és gazdasági érdekek védelmében egyforma jellegű lépések alapján kerül sor kölcsönös megegyezésre.

7. A 3. pontban meghatározott terület feltétlenül a *Szlovák Nemzeti Tanács hatálmányában marad*. Az országos határok végleges megállapítását az általános békekonferencia fogja eszközölni.

8. A *Szlovák Nemzeti Tanács* garantálja, hogy a 3. pontban megjelölt területen élő magyar nyelvű kisebbségi tömegek ugyanazon nyelvi jogokat kapják, amelyeket a Magyar Kormány biztosít a szlovák kisebbségnek, amelyek a közigazgatása alatt álló területen maradnak.

9. A Magyar Kormány a *Szlovák Nemzeti Tanács* rendelkezésére bocsátja a felszlatott Slovenská Matica tulajdonát képező összes muzeális és könyvanyagot, úgyszintén a százezer arany pénzalapot, amelyet a Magyar Kormány 1874-ben lefoglalt, mint a Slovenská Matica vagyonát, hozzátéve az 1874-től számított kamatokat.

A Magyar Kormány hasonlóképpen átutalja a Szlovák Nemzeti Tanácsnak az összes lefoglalt kulturális alapokat, amelyek megállapítása a 6. pontban megjelölt közös bizottság hatáskörébe tartozik.

Az országos központi hitelszövetkezetek azon kirendeltségeit, amelyek a 3. pont szerinti területen, mint helyi hitelszövetkezetek találhatók, a Magyar Kormány átadja aktíváikkal és passzíváikkal együtt a Szlovák Központi Gazdasági és Kereskedelmi Szövetkezetnek. (Hodža 40–45)

December 2-án érkezett meg Budapestre az a híradás, hogy a prágai kormány nem hatalmazta fel Hodžát ilyen tárgyalások folytatására. Erre Jászi föltette Hodžának a kérdést, hogy a prágai kommuniké után van-e értelme további tárgyalásoknak és az az ő visszahívását jelenti-e Budapestről. Hodža azt felelte, hogy visszahívásról nincs szó és a további tárgyalásokat illetően bevárja kormányának utasításait. Még aznap és 3-án a Magyar Kormány tényezőivel nem hivatalos megbeszéléseket folytatott. (Uo. 56–57.) Ha ezek ismertetésétől Hodža eltekintett, ennek az oka valószínűleg az lehet, hogy a Vix-féle siffrekulus igénybevételével továbbított táviratai elküldése után aktualitásukat veszítették.

személyes történelem

Egy tizenéves Hortobágyra kitelepített emlékei

1953 augusztusának közepétől a hortobágyi internálótáborok foglyai sorra megkapták a Hajdú-Bihar megyei rendőrkapitányság pecsétjével ellátott batározatot arról, hogy megszüntetik kényszerlakbelyhez kötöttségüket és „az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhatják meg letelepedési helyüket.”

Harmincnégy, többségükben csonka, batvani vasutas család tagjai szabadultak meg a Kónyapusztai és a Nádudvarhoz tartozó mibálybalmi táborból. A batározat hüvös, hivatalos szűkszavúsággal közölte a régen várt szabadság bekövetkezését, de a batóság emberei nem kértek bocsánatot, még csak elnézést sem, pedig ártatlan embereket aláztak, sértettek meg emberi jogaikban, fosztották meg személyes szabadságuktól harmincnégy hónapon keresztül.

Ürügyet az elbucolásra az szolgáltatott, hogy 1950 júniusában engedély nélküli tüntetés volt Hatvanban, amelynek résztvevői így akarták megakadályozni az újbatvani kolostorba összegyűjtött batvani és más városbeli szerzetesek kitelepítését.

A tüntetést a miskolci és budapesti államvédelmisek szétverték, a résztvevők közül sokat őrizetbe vettek és Budapestre szállítottak. Az esetet azonban a sztálinizmus képviselői felhasználták arra, hogy csapást mérjenek „a jobboldali szociáldemokratákra és a klerikális reakcióra”. A valóságban: el akarták távolítani a batvani vasúti csomópont dolgozói közül mindazokat, akik nem voltak hajlandók fenntartás nélkül alávetni magukat a korlátlan központosított hatalom akaratának.

Fegyelmi tárgyalásra idézték a MÁV vezérigazgatóságára a feketelistán lévő vasutasokat, és érdemi meghallgatás nélkül elbocsátották őket a munkahelyükről. A tüntetés után éppen egy héttel, június 26-án éjjel letartóztatták és a kistarcsai internálótáborba vitték őket. Ezzel azonban nem elégedtek meg. Szemet vetettek családi bázisukra, lakásaikra, ezért még ezen az éjszakán teherautóra rakták a családtagokat is: öregeket, asszonyokat, gyermekeket, csecsemőket. Pedig közülük nem vett részt senki sem a tüntetésben.

A férjek legtöbbször a hírbedt recski internálótáborba vitték követ bányászni, másokat a különböző nagy építkezésekhez: Dunapentellére, Inotára és máshova.

Az apa nélkül maradt csonka családok kerültek a Hortobágyra: Kónyapusztára, a Nagyivánhoz tartozó Borzastanyára, illetve innen Mibálybalmra. Az itt eltöltött keserves három év élményeit eleveníti fel Tóth Gyuláné, az akkori Vásárhelyi Ildikó.

NÉMETI GÁBOR

Tóth Gyuláné visszaemlékezése egy hortobágyi internálótáborra

I.

Elbűrcölésünk oka

A tüntetés előre megszervezett provokáció volt. Ezt azért is mondhatom, mert néhány nappal előbb édesapám levelet írt a testvérének meg az anyjának. Ebben az volt, hogy körülötte megfagyott a levegő.

Édesapám, mint a hatvani vasutasok nagy része, a Szociáldemokrata Párt tagja volt 1947-ben. Beválasztották a szavazatszedő bizottságba. Egyszer azt tapasztalta, hogy a szavazóhelyiség előtt megállt egy teherautó, arról leszállt egy csomó budapesti ember, azok bementek és leszavaztak kék cédulával. Édesapám ezt rendben lévőnek is találta, de közben hazajött ebédelni és akkor látta, hogy ugyanez az autó a Dalinál (MÁV Dalkör székháza) áll, és az ottani szavazóhelyiségben szavaznak ugyanezek az emberek.

Apám kerékpárral jött haza ebédelni. Nem restellte a fáradságot, kerékpárral utána ment a teherautónak, és látta, hogy a belvárosi iparoskörnél megint megálltak, és bementek ismét szavazni.

Akkor apu is bement, és megakadályozta a szavazást. Elmondta, hogy Hatvanban már harmadszor akarnak szavazni ezek az emberek.

Igazoltatták őket, és egész köteg kék cédulát találtak náluk.

A két párt egyesülésekor apukám nem lépett be az MDP-be annak ellenére, hogy hívták. Azt mondta, a hivatása és a családja olyan sok elfoglaltsággal jár, hogy a politizálásra már nincs ideje.

Ezek miatt ellene támadhattak, és ennek következtében érezte ő úgy, hogy feketelistára tették Hatvanban.

Kiss Miklós is ott dolgozott a kereskedelmi főnökségen, ahol apukám a főnökhelyettes volt. Ő mondta neki már Recsken, amikor ott összetalálkoztak: „Tudod Jánoskám, mi a Máriával (a feleségével) úgy megsirattunk benneteket, mert te olyan tisztességes, rendes ember voltál, és láttalak a feketelistán, hogy rajta vagy!”

Akkor még Kiss Miklós sem volt rajta, de mire oda került a sor, akkorra már valaki őt is odavéste. Miklós bácsi látta ezt a listát, de nyolc hónappal a tüntetés előtt. Akinek valakire panasa volt, azt oda felírta.

Édesapám Győrött született, édesanyám tősgyökeres hatvani. Amíg haza nem költöztek Hatvanba, apukám különböző kis állomásokon volt állomásfőnök. Egy időben lent laktunk Újvidék mellett, a Bácskában. Akkor Magyarországon már jegyrendszer volt, de ott még elég jó világ volt. Nagyon sok ismerőse volt munkatársai között, akik lejártak oda élelmiszert venni. Ezek közül néhányan meglátogatták őt később, amikor már itt dolgozott Hatvanban. A kereskedelmi főnökségen a főnöke egy Keszthelyi nevű vasutas lett. A politikai szempontból kijelölt vezető mellett édesapám volt a szakember, helyettese: tizennyolc éves korától vasutas.

Mindenféle tanfolyamot, iskolát elvégzett, amit csak kellett. A felsőbb szervek-

től, amikor jöttek, nem Keszthelyihez, hanem apukámhoz mentek. Őt kérdezték mindenről.

Ezt Keszthelyi természetesen emberi hiúságból sértésnek vette. Apu nagyon határozottan elvetette ennek a lehetőségét, de anyukám arra gyanakodott, hogy ő tétette apát feketelistára.

A tüntetés

Az újhátvani tüntetés megrendezett provokáció volt, mert ha csak a papokat akarták volna elvinni, azt megcsinálhatták volna szépen csendben. Egy éjjel, teherautón, elvihették volna őket a hívek tudta nélkül. De nem így történt: reggel hét órakor, amikor jöttek kifelé a miséről, egy teherautón máshonnan odahoztak apácákat és szerzeteseket. Bevitték őket a parókiára, a kolostorba, hogy mindenki lássa, mi van. A papokat és a szerzeteseket ott tartották a kolostorban egész nap.

Ez történt 1950. június 19-én.

Aznap osztották az iskolában a bizonyítványokat. Be kellett mennünk az iskolába. Mi, nyolcadikos lányok a bizonyítványosztás után öten-hatan odamentünk a templomhoz. Emlékszem rá, hogy a kolostorból a papok kijöttek a kerítéshez és ott könyörögtek az embereknek: „Menjenek haza! Nincs értelme itt maradni!” A templom körül főleg asszonyok és gyermekek voltak, hiszen a férfiak dolgoztak. Reggel, mikor meghozták a szerzeteseket és az apácákat, elterjedt a híre, és még a város túlsó részéről is érkeztek bámészkodók, hogy lássák, mi lesz, hogy lesz. Én is elmentem oda, bámészkodni. Otthon elmesélem anyunak. Anyu elvitte a húgomat, Katinkát beíratni az iskola első osztályába. Katinkával arra mentek és ők is nézelődtek.

Hazajöttek és mondta, mi van – olyasmit ő sem látott, ami egy igazi tüntetés velejárója lenne. Nem volt se hőzöngés, se hangoskodás, vagy kövel dobálódzás. Tulajdonképpen nem történt más, minthogy kíváncsi emberek ácsorogtak arrafele. Valamikor éjfél tájban aztán elvitték a papokat és azokat, akiket összehoztak az ácsorgók közül. Hogy a harangot félreverték volna, arról nem tudok. Lövésről sem, bár volt egy sorozat, de ez nem a bámészkodóknak szólt, hanem az ávósok egymásnak adtak jelt ezzel, amikor körbevettek a tömeget, hogy kezdődhet az akció. A bámészkodók közül sokat bevitték a katolikus körbe, de az biztos, hogy a Hortobágyra elhurcoltak között nem volt olyan, akit a templom körül fogtak volna el.

A felfüggesztés

Apukámat június 20-án, másnap felfüggesztették az állásából és hazaküldték, bár hétfőn egész nap szolgálatban volt. Egyébként erről a főnökség igazolást is adott neki. Hiába. A felfüggesztését azzal indokolták, hogy részt vett a tüntetésben, ott feltűnően viselkedett, valamint azzal, hogy ő és a családja az egyház befolyása alatt áll. A felfüggesztést a vezérigazgató szóbeli rendeletére hivatkozva hajtották végre, és 20-án a minisztérium ügyésze kihallgatta. Neki is előadta, hogy a tüntetés napján este fél nyolcig szolgálatban volt és bemutatta az erről szóló igazolást is.

Levelet írt a hozzátartozóinak Győrbe és a lehető legrosszabbra felkészülve kérte, hogy küldjék el a segédlevelét, mert arra gondolt, hogy szakmunkásként kell a jövőben dolgoznia Pesten.

A tárgyalás

Egy héttel a tüntetés után, június 26-án volt a minisztériumban a főtárgyalás. Onnan, amikor hazajött, nagyon bizakodó hangulatban volt. Azzal biztatták, hogy nem lesz semmi baj. Ők utánanéztek és megállapították, hogy Hatvanban

túlkapásról volt szó. A felfüggesztést vissza fogják vonni. Lehet, hogy lesz valami enyhe büntetés, de az is csak a látszat kedvéért.

Apám elburcolása

Apám egy hétig alig evett az izgalomtól és a bánattól. Most megnyugodott. Anyukám akkor éjjel süttött neki rántottát, amit jóízűen megevett. Ezután lefeküdtünk, de nemsokára kopogtattak az ablakon. Apám kinyitotta az ablakot, és láttuk, hogy ott áll egy civil ruhás, katonasapkás férfi.

Ezt jól láthattuk, mert a Balogh Ádám utcában, ahol laktunk, házunk előtt egy lámpaoszlop állt.

Ez a civil ruhás azt mondta apámnak, hogy menjen vele a hatvani rendőrkapitányságra egy ötperces kihallgatásra: formális dolgot kell tisztázni. Apám magával vitte a minisztériumi tárgyalásról készített jegyzőkönyvet.

Ezt a rendőrségen vagy máshol elvették tőle is, mástól is. Nincs az meg senkinél.

Kitelepítésünk

Anyám nagyon ideges lett, amikor apámat elvitték. Nem tudott elaludni. Én elszunyókáltam de egyszerre csak felébredtem, hogy teherautók berregnek. Kiugrottam én is az ágyból és odamentem az ablakhoz leselkedni. Egy teherautó megállt a házunk előtt, a többi továbbment. Csöngettek. Két katonaruhás férfi jött be. Azt mondták, egy órát kapunk arra, hogy minden szükséges holmit összepakoljunk, mert Hatvanban nem kívánatos a tartózkodásunk. Apámat előre vitték, már vár bennünket. Anyámnak meg is mutatják az iratot, amelyen az állt, hogy Hatvanban nem kívánatos a jelenlétünk, ezért kitelepítenek bennünket.

Csekő nagyapám nyugdíjas mozdonyvezető volt. Rájuk nem vonatkozott a kitelepítési határozat. Mi, az ő házukban laktunk. Nekik azt mondták, hogy nem maradhatnak ők sem a házban, mert nekik a lakást le kell pecsételni. A szegény öregeknek azt mondták, hogy most egyelőre jöjjenek ők is velünk, majd visszajöhetnek, nekik nincs papírjuk.

Ezzel aztán sikerült a borzasi kitelepítettek nyilvántartási rendjét teljesen felborítani. A létszámenellenőrzéskor ugyanis mindig több volt a jelenlevők száma, mint amennyi a nyilvántartásban szerepelt. Hiába volt azonban a nagy kalamajka, haza nem engedték őket, onnan nem volt visszaút. Közben pakoltunk a teherautóra, nagymama csak azon sópáncodott, hogy mi lesz a kiscsirkékkel, ha bennünket elvisznek. A rendőrök és az ávósok észre sem vették, hogy én összepakoltam őket egy ládába és átvittem a szomszédhába. Ott laktak a nagyszüleim testvérei. Nem mertek kijönni, csak az ablakon keresztül kukucskáltak, engem nem mertek beengedni, csak azt mondták, hogy tegyem be a csirkéket a vécébe.

Mikor visszamentem, a rendőr nem akart beengedni, mert azt hitte, a szomszédékhöz tartozom. Megmondtam neki, hogy én ide tartozom, csak a kiscsirkéket vittem át. Akkor meg rámripakodott; hogy mertem én engedély nélkül elhagyni a lakást.

Ezt azért mondom, mert ha akartam volna, meg tudtam volna szökni a kitelepítés elől. Gondoltam is arra, hogy beszököm a kukoricásba és elmenekülök, de aztán letettem róla. Nem akartam anyukámat magára hagyni a nagyszüleimmel meg a húgommal.

A Hortobágyon

Mi nagyon nehéz helyzetben voltunk végig, mert amikor összepakoltunk, a nagyszüleimre nem számítottunk, hiszen azt mondták, ők vissza fognak térni.

A teherautóra felraktuk a hízőnkat is, amelyet ágydeszkával kerítettünk el. A dísznő sok helyet elfoglalt, emiatt is kevesebb holmit vihettünk magunkkal, mint mások. Fölkapaszkodtunk hát a teherautóra nagyapám, nagyanyám, anyám, én és a kishúgom meg egy katona, kísérőnek. A másik katona a gépkocsivezető mellé ült, és elindultunk.

Egészen pontosan meg tudom mondani, hogy reggel hol álltunk meg. Az anyám öccse Tiszafüreden volt vasutas, én minden nyaramat náluk töltöttem. Amikor megállt velünk a konvoj kikukucsáltam a ponyván és azonnal tudtam, hogy Tiszafüreden vagyunk. Nagyon közel álltunk meg a keresztanyámékhoz. Könnyörögtem is a katonának, hogy engedjen el néhány percet hozzájuk, én visszajövök. A katona persze nem engedett el, de a teherautóról leszállhattam. Odamentem egy ismeretlen járókelőhöz, megkértem, hogy mondja meg a keresztapámnak: itt vagyunk, visznek bennünket, de nem tudjuk hová. Kilenc óra felé lehetett reggel, sokan bámészkodtak körülöttünk az utcán. Tiszafüreden tíz-tizenöt percet tölthettünk, mert úgy lehet a parancsnok nem látta jónak az általunk okozott feltűnést. Keresztapám megkapta az üzenetet, ezt később elmondta, de már nem tudott odajönni hozzánk. Közben mi továbbmentünk.

Miután elhagytuk Tiszafüredet megint megálltunk, de most már a pusztán. Itt négy óra hosszát álltunk. Kísérőnk egy fiatal ávós volt, akivel én beszélgettem is. Maguk sem tudták, hogy miért álldogálunk. Később megtudtam édesanyámtól, hogy ők közben a nagyanyámmal a pokol összes kínját végigszenvették, mert attól tartottak, hogy most és itt fognak kivégezni bennünket. Rettegtek. Nekem eszembe sem jutott, hogy velünk akármi rossz is történhet.

Ludvig Rózsika néni három kisgyermekével ült a teherautón és a kecskéjével. Megfejte a kecskét. Kérte az ávóst, engedje meg, hogy a tejből más gyermeknek is adhasson. Az ávós rendes volt, megengedte. Rózsika néni egy befőttesüveggel végig szaladt a teherautók mellett. Odajött hozzánk is, és gyorsan odasúgta anyámnak: – Itt vannak Bereczék is, meg ezek is, meg azok is – közben töltött Katinak egy kis tejet. Rózsi néni azzal vigasztalt bennünket, hogy nem csak mi vagyunk itt, hanem sokan mások is.

Amíg várakoztunk, a kísérőink azt mondták, lehet, hogy visszavisznek bennünket, mert nincs előkészítve a szállásunk. Egyszer csak jött egy dzsip. No, gondoltuk, most eldől a sorsunk, kiderül, mi lesz velünk.

A dzsiphől kiszállt egy katona, és azt mondta: „Egyik kocsi Kónyatanya, másik Borzastanya”. A teherautók szétosztásában nem volt semmi rendszer, csak az, ahogyan egymás után sorakóztak. Bereczék családja két autón oszlott meg. Az egyiken ült az öreg Berecz néni a csomagokkal, a másikon a menyé a három pici gyermekével. Nyolc hónapos volt a legkisebb, a legnagyobb négyéves. Külön választották őket, ezért a fiatal Berecznénel egy fillér sem maradt. Az öreg Bereczné Kónyatanyára került, a menyé Borzastanyára. Másfél évig nem is tudtak egymásról.

A másik tizenkét kocsi utasairól sem tudtuk, hogy életben maradtak-e vagy elvitték-e őket Szibériába.

Négyórai várakozás után, megint elindultunk, aztán megérkeztünk a Nagyiván mellett levő Borzastanyára.

Utólag azt hallottam, azért várakoztattak bennünket olyan sokáig a Hortobágyon, mert vissza akartak vinni Hatvanba.

Azt is hallottam, hogy az ávósok azt tervezték, másnap éjszaka visszajönnék, és ismét kitelepítenék harmincnégy családot, vita volt arról is, hogy

visszavígyenek-e. Végül úgy döntöttek, újabb családokat már nem telepítenek ki Hatvanból de akiket már elhoztak, azokat nem viszik vissza.

Kovács Károly már nem él, a Mészáros Lázár utcában lakott és akkor a vasútnál forgalmista volt vagy valami hasonló tisztséget viselt, később mondta nekem: „Ildike! Én nem tudtam, hogy amikor nekem telefonon üzenet érkezett ide a vasútállomásra, amit nekem tovább kellett mondanom Balázs Lajoséknak a tanácshoz, hogy »a cigány karaván Miskolcra elindult« – nem tudtam, hogy én akkor tulajdonképpen azt közvetítettem, hogy az autók értekeznek!”

Akkor még nem volt interurbán telefon, csak a vasútnak volt közvetlen telefonvonala. Ezért üzentek a vasúti telefonon, de hogy illetéktelenek ne szerezzenek róla tudomást egy előre megbeszélt szöveget mondtak be.

Borzastanya

Amikor megérkeztünk Borzastanyára, ott már voltak Baranya megyei kitelepítettek. Ezek már kiürítették számunkra a tehénistállókat. Itt ugyanis nem juhakolba helyezték el a hatvaniakat, hanem „előkelőbb” szálláshelyre. A mi családunknak egyébként nem jutott hely a tehénistállóban. Beprézeltek egy valamiféle takarmánykeverő épületbe. Olyan szűkös voltunk, hogy szinte csak oldalt tudtunk feküdni. Ha valaki alvás közben meg akart fordulni, fordulnia kellett a többieknek is.

Közben bennünket is átköltöztettek a tehénistállóba, ott laktunk. Az istálló közepén út volt, a tehének helyén pedig a mi hálóhelyünk. Mindenkinek ki volt adva egy bizonyos terület, de erre nagyon kellett vigyáznunk, mert mindenki nagyobb részt szeretett volna foglalni. Nagy veszekedések voltak, az emberek szinte képesek lettek volna megölni egymást húsz centiméter helyért. Az első felében mi laktunk, a másik felében baranyaiak.

Nekünk, hatvaniaknak nagyon nehéz volt: a mi családunknak összesen négyszázhusz forintja volt. A baranyaiak között pedig akadt olyan „kulák”-család, hogy mindenik tagjának a nyakában zacskó lógott harminc-negyven-ezer forinttal. Nekik volt miből költeni, mi nem is tudom miből éltünk... Kenyeret adtak az ebédhez.

Az istállóban az első télen nem volt fűtés, csak a lehelletünkkel melegítettünk.

Az ottani lakosokat mi bennszülötteknek neveztük, ők pedig bennünket telepescsnek. Eleinte a bennszülöttek nem tudták rólunk az igazságot. A hatóság emberei mindenfélét mondtak nekik rólunk, hogy tartsanak tőlünk, ne beszélgessenek velünk. A helyi rendőröket is félretájékoztatták rólunk. Kezdetben durván bántak velünk. Éjszakánként felkeltettek bennünket, létszámlellenőrzést tartottak. Ki kellett mennünk a szálláshely elé sorakoznunk. Elemlámpával járták végig az istállókat, közös hálóhelyünket. Ellenőrizték, hogy mindenki otthon van-e.

Elég hosszú időnek kellett eltelnie, egy évnek is, amíg megismertek bennünket. Látták, jámbor emberek vagyunk, szófogadóak, akik tesszük a dolgunkat.

Senki nem szökött meg közülünk. Hova is szökhettünk volna. Ott volt együtt a család. Nem akartuk egymást elveszíteni. Azt hittük, most már vége a világnak. Úgy voltunk ezzel mint a birka, amikor megfogják a fejét, akkor még odatartja a nyakát is a késhez, hogy itt van, vágják el. El sem tudtuk képzelni, hova tudnánk innen szökni.

A legtöbb rendőrrel én jól kijöttem. Ebben biztosan közrejátszott az is, hogy fiatal, csinos lány voltam. A rendőrök legtöbbnyire fiatal emberek vol-

tak, akik szívesen beszélgettek velem. Apróbb szívességet is megtettek. Nekem például nem kellett a lebukástól félnem, ha „fekete” levelet akartam küldeni haza. Megkértem valamelyik rendőrt és az feladta cenzúrázás nélkül.

A beszélgetés során sok minden kiderült róluk. Emlékszem, egy Harangi Tibor nevű fiatal rendőr elmondta, hogy akik bennünket őriznek, maguk is büntetésből kerültek ide.

Kezdetben gorombán bántak velünk. Lehet, első őrzőink csoportjában eleve, goromba emberek voltak. – Ez időszak számunkra nagyon kemény volt. Később sokkal enyhébben bántak velünk.

Amikor megérkeztünk, odajöttek hozzánk a régebbi internáltak, a Baranya megyei „kulákok”. Kulákoknak mondták őket, de volt közöttük ügyvéd is. Mondták nekünk, hogy nem kell félnünk tőlük. Ezt azért mondták, mert látták, hogy mi, akik férfiak nélkül voltunk, mindenkitől féltünk. A mi asszonyaink úgy mondogatták, hogy velünk van egy már nem férfi, a nagyapám hatvannyolc éves volt; meg egy még nem férfi, Jávorai Árpád, aki ha jól emlékszem, tizenhét éves lehetett. Nekünk tehát nem volt férfi védelmezőnk; segítők sem a cipekedésben. A baranyaiaknak ebből a szempontból sokkal könnyebb dolguk volt. Ők könnyebben jutottak tüzelőhöz is: a férfiak elmentek és loptak, ha kellett. Nálunk az asszonyoknak és a gyermekeknek kellett mindent csinálni.

A mezőgazdasági munka

Aratási idő volt, amikor megérkeztünk. Nem sokat pihentünk, talán már rögtön másnap munkába vittek bennünket, aratni.

Munkaruhánk nem volt. Énrám például a nagyapám nadrágját adták. Az első nap sortban mentem aratni meg a hosszú ujjú ballagási blúzomban. Mondták ugyan, hogy a kalász majd kikezdi a kezemet, azt azonban nem mondták, hogy a combomat is. Ezért aztán úgy jöttem haza az első nap után, hogy lábamból csurgott a vér. Tizenöt éves lányka voltam akkor. Én voltam az utolsó kaszás, utolsó marokszedője. Munka közben nagyon elmaradtunk a többiek-től. Hatalmas búzatáblába állítottak bennünket. Én még a kaszásomtól is elmaradtam, már alig láttam őt. Városi gyerekként aratást sem láttam, mindaddig nem tudtam, mit, hogyan kell csinálni.

A Baranya megyeiek értettek a mezőgazdasági munkához. Egy baranyai fiú, nem mondta meg, hogy ő is tud már kaszálni ezért marokszedőnek osztották be az apja mellé. Azt tervezték, hogy titokban, az apjával majd felváltva fognak kaszálni, mert ők jól tudták, milyen fárasztó az aratás. Az apja volt az első kaszás, ezért amikor új sort jöttek fogni, látták, hogy én mennyire le vagyok maradva. Megsajnálta a fiú, beállt elé, és a kaszásom után felszedte a búzát, hogy behozhassam a lemaradást.

Engem nagyon meghatott ez a segítség. Nagy tett volt az akkor az én szememben.

Néhány nap múlva bennünket, gyerekeket vízhordásra jelöltek. Kiderült, hogy ez sem volt könnyebb. Maga, a ceglédi vízhordó kanna is nehéz volt. Két kannával kellett a vizet négy-öt kilométerről hordani az aratóknak, később a kapásoknak.

Mire odaértünk már kiabáltak, veszekedtek velünk, hogy hol voltunk ilyen sokáig. Ők időnként leültek reggelizni, ebédelni. Nekünk ilyenkor is menni kellett, mert a nagy melegben sok víz kellett, vízhordó meg kevés volt.

A csordakút, ahonnan a vizet hordtuk olyan messze volt, hogy alig látszott. Amikor ketten mentünk még jó is volt, de ha egyedül kellett men-

nem, határozottan féltém. Öt kilométerről is meg lehetett látni, ha jött egy lovas, vagy valaki. Pedig amúgy bátor lány voltam, hiszen sportoltam is korábban.

Az első nyáron még csináltam a vízhordist, de aztán kijelentettem, hogy én erős vagyok, és ezután férfimunkát akarok végezni.

Az első télen megettük a disznó árát. Átvették ugyanis tőlünk a disznót a közös konyha számára, de ebédet kellett váltanunk. Nagypapa, nagymama és a húgom egy ebédet evett. Nekem, és édesanyámnak külön egy-egy ebédet vettünk, hiszen ő ment jobbra, én meg balra, amikor munkába vittek. Így aztán három ebédet kellett a családnak venni. Ez olyan sokba került, hogy ketten nem tudtunk annyit keresni. Ebben benne volt az is, hogy reggel vagy fekete kávé, vagy teát adtak. Tejet sohasem. Az első télen tehát megettük a disznó árát. A következő télen már adósságot is csináltunk.

Rizsaratásból is volt részem. Örök emlékét viselek a térdemen! A rizst sarlóval arattuk. Kezdetben még gyakorlatlan voltam. Egy alkalommal nagy igyekezetemben megcsúszott a sarló a rizsen és beleszaladt a térdembe. Biztosan össze kellett volna varrni a sebet, de ott ilyen fényűzésre nem tellett. A háromszögletű fejkendőmmel kötöttük be. Két-három napig otthon maradtam vele, mert könnyen fölrepedt és újból vérzett a seb. Táppénz „természetesen” nem járt. Amikor a seb egy kevésbé bevarasodott újból dolgozni mentem. Részt vettem a rizstelepitési munkálatoknál is, amikor az árokásó gépek kiisták a csatornákat. Aztán nekünk kellett elvetni, gyomlálni, palántálni a növényt.

Az asszonyok inkább meszelni mentek, vagy az istállóba trágyát hányani. Mi, lányok inkább azt vállaltuk, hogy tavasszal beálltunk térdig, olykor combig a tízfokos hideg vízbe. Dolgoztunk az árasztással is. Időnként el kellett árasztani a rizsföldeket, máskor leereszteni róla a vizet. A mi feladatunk az volt, hogy tetőcsatornához hasonló csövet fektessünk át a gáton. Ez a főcsatornából vezetett a rizstelepre.

Egy idő után, az ott élő emberek megismertek bennünket, látták, nem vagyunk dologkerülők, sőt igyekeztünk erőnk szerint dolgozni, kezdtek megbecsülni. Voltak olyan munkák, amelyekhez külön bennünket kértek. Ilyen munka volt például a szénahordás. Ez nem csak abból állott, össze kellett gereblyézni, villázni a renden levő szénát, petrencerúdon is odébb kellett szállítani. Nehéz munka volt. Egy-egy ilyen csomó széna, nolecan kilót is nyomott, amit két lánynak nem volt könnyű felemelni és odébb vinni száz-kétszáz méternyire a kazalhoz, amelyet a férfiak raktak.

A konyhán senki nem akart dolgozni, mert ott nem fizettek, csak egy ebédet kaptak, amit hazavihettek a családtagoknak.

Engem a második nyáron beosztottak a libatelepre dolgozni. Anyukám időnként a konyhán dolgozott. Amikor ő hordta szét az ebédet, mi a libatelepen dolgozó lányok jobban jártunk, mert bővebben osztott nekünk.

A Hortobágyon, 1950 nyarán aratáskor még nem voltak kombájnok. Az aratás ősi módszerekkel történt. Csépléskor törekszedőknék osztottak be bennünket. Sokat szenvedtünk a hőségtől és a nagy portól. A baranyaiak jobban értékelték ehhez a munkához, őket például kévevágónak tették. Mi egy kicsit irigykedtünk rájuk, mert úgy éreztük, nekik sokkal könnyebb a munkájuk. Emlékezetes munkánk volt a kukoricakapálás. Nagyon nehéz volt ez is, a szikes talaj miatt. Később szudáni fűvet kapáltattak velünk. Télen tehenistállóban dolgoztam: trágyát hánytunk ki a tehenek alól, borjút ettettem vödörből... *(Folytatása következő lapszámunkban).*

NÉMETI GÁBOR

TISZTELT OLVASÓNKAT

értesítjük, hogy a PALÓCFÖLD Szerkesztőség *PALÓC KULTÚRA ALAPÍTVÁNYT* hozott létre, amely az 1989. XLV. tv. 34. paragrafusa szerint az *Ön éves adóalapját csökkentheti* az Alapítványnak felajánlott pénzösszeg arányában.

Az *Alapítvány célja* többek között a PALÓCFÖLD folyóirat szellemi műhelymunkájának eszmei fenntartása és gazdagítása, a tájegység irodalmi, művészeti és tudományos műhelyei közötti alkotó kapcsolat összefogása és erősítése, díjak és pályázatok alapítása és kiírása, valamint a történelmi Nógrád megye (Nagykürtös, Losonc, Rimaszombat, stb.) művelődéstörténeti hagyományainak, a szlovákiai magyar nemzetiségű, de a magyarországi szlovák nemzetiségű alkotók és a lakosság kulturális feltételeinek javítása is.

Az *Alapítvány* nyitott bel- vagy külföldi természetes, illetőleg jogi személyek vagyoni (pénzbeli és dologi) adományai előtt, amelyről az Alapítvány Kuratóriuma köteles nyilvánosan is elszámolni.

Az *Alapítvány támogatóinak* nevét vagy a cég címét kívánság szerint a PALÓCFÖLD folyóiratban megjelentetjük, valamint kedvezményes reklámlehetőséget biztosítunk számukra a Mikszáth Kiadó könyvein és más, a kiadó által szervezett fórumokon.

Az OTP Nógrád Megyei Igazgatóságánál vezetett bankszámla számmunk: 5062-7.

*

Madách-pályázati felhívásunkra, melyet a Nógrád Megyei Tanács VB művelődési, ifjúsági és sportfőosztálya, valamint a PALÓCFÖLD folyóirat szerkesztősége meghirdetett szociográfiai, irodalmi riport, esszé, tanulmány kategóriában és versek, szépprózai művek kategóriájában jelígés, három példányban gépelt, eddig nem publikált pályamunkákat várunk, szerkesztőségünk címére.

Mindkét kategóriában három (20 ezer forint, 15 ezer forint, 10 ezer forint) díjat ítél oda a szakzsűri.

Eredményhirdetés 1991 januárjában. (A díjazott művek első közlésének jogát szerkesztőségünk fenntartja magának.)

Ára: 25,- Ft

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1990/5 XXIV.